

กล่าวขยายครอบคลุมทั่วประเทศเป็นครั้งแรก อันเป็นผลจากการรวมประเทศและการรวมสงฆ์ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

แม้ว่าในสมัยต่อมาการจัดการเกี่ยวกับคณะสงฆ์จะอยู่ในความดูแลของพระสงฆ์มากขึ้น โดยเริ่มจากยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นต้นมา คณะสงฆ์ก็ยังคงอยู่ได้ ฉายาของรัฐไม่น้อยไปกว่าเดิม ในบางแง่ก็มากกว่าเดิมด้วย คณะสงฆ์ไม่เพียงแต่จะต้องโอนอ่อนผ่อนตามกฎหมายของบ้านเมือง * หากยังต้องสนองตอบนโยบายต่าง ๆ ของประเทศโดยไม่เคยทัดทานหรือปฏิเสธเลย เห็นได้ว่าคณะสงฆ์ได้แนบแน่นกับรัฐมากเกินไปจนกลายเป็นเครื่องมือของรัฐ แม้ว่าความแนบแน่นดังกล่าวในระยะแรกจะเป็นผลจากความสัมพันธ์ในทางสายเลือตระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับประมุขสงฆ์ (ซึ่งสามารถย้อนไปถึงสมัยรัชกาลที่ ๓) แต่ภายหลังก็กระชับแน่นด้วยความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์อันเป็นผลจากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

สาเหตุที่ต้องพึ่งพิงรัฐ

การที่รัฐเข้ามาครอบงำคณะสงฆ์มากนั้น นอกจากด้วยเหตุผลว่ารัฐสมัยใหม่มีอำนาจมากจนถึงดูแลทุกอย่างภายในรัฐให้มาอยู่ในการควบคุมของรัฐแล้ว สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ คณะสงฆ์เองก็หวังพึ่งพิงฝ่ายอาณาจักรด้วย จึงยอมคล้อยตามอาณาจักร ยิ่งพึ่งพิงมากเท่าไรก็ยิ่งต้องโอนอ่อนตามอาณาจักรมากเท่านั้น

คณะสงฆ์หวังพึ่งอะไรจากอาณาจักรบ้าง อย่างแรกก็คือ ความอุปถัมภ์ในด้านวัตถุปัจจัย วัดในชนบทอาจไม่ต้องการความอุปถัมภ์ด้านนี้ แต่วัดในเมืองโดยเฉพาะวัดหลวงในราชธานี กล่าวได้ว่าไม่

* ตัวอย่างหนึ่งได้แก่การสึกพระ ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๖ พระที่ถูกศาลพิพากษาว่าทำผิดตามข้อกล่าวหา หากไม่ยอมสึก กระทรวงยุติธรรมต้องนำความกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัว ต่อเมื่อทรงมีพระบรมราชโองการจึงจะให้สึกไปรับโทษทัณฑ์ได้ ในสมัยต่อมา ได้มีกฎหมาย (ตามคำแนะนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) วางระเบียบว่าให้การสึกเป็นหน้าที่ของพระตั้งแต่ระดับเจ้าคณะเมืองไปจนถึงสังฆราชหรือสังฆนายก ในกรณีที่เป็นพระไม่มีสมณศักดิ์ (ส่วนพระที่มีสมณศักดิ์ ก็ให้ใช้ระเบียบเดิม) วิธีนี้ดูเหมือนว่า ให้การสึกเป็นเรื่องของสงฆ์ ไม่ต้องมีบ้านเมืองมาเกี่ยวข้องต่อไป แต่มองในแง่หนึ่งระเบียบใหม่นี้ทำให้การสึกเป็นไปได้สะดวกขึ้น เพราะไม่ให้อำนาจวินิจฉัยแก่เจ้าคณะ เจ้าคณะเป็นเพียงผู้ทำพิธีสึกให้เท่านั้น ใครที่ถูกศาลตัดสิน เจ้าคณะก็ต้องสั่งสึกโดยอัตโนมัติ เป็นการสนองตอบและเอื้ออำนวยตามกฎหมายบ้านเมืองมากขึ้น ผิดกับระเบียบเดิม ซึ่งให้อำนาจแก่พระเจ้าอยู่หัวในการวินิจฉัย วิธีนี้แม้จะให้การสึกขึ้นอยู่กับฝ่ายบ้านเมือง แต่โอกาสที่พระซึ่งทำผิดกฎหมายบ้านเมืองจะไม่ได้รับโทษทัณฑ์ตามกฎหมายก็มีอยู่ไม่น้อย (สิริวัฒน ๒๕๒๕: ๔-๕) อย่างไรก็ตามระเบียบใหม่นี้ดังกล่าวยังเบาเมื่อเทียบกับปัจจุบัน เพราะปรากฏบ่อยครั้งว่า พระที่เพิ่งแต่ตกเป็นผู้ต้องหาเท่านั้น ก็ถูกจับสึกแล้ว โดยพระผู้ทำการสึกให้ก็ไม่มียศสิทธิวินิจฉัยใด ๆ และส่วนใหญ่ก็คล้อยตามเจ้าหน้าที่ตำรวจ โดยนัยนี้การสึกจึงเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับเจ้าหน้าที่บ้านเมืองยิ่งกว่าสงฆ์

อาจอยู่ได้เลยหากขาดการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ทั้งนี้เนื่องจากวัดหลวงต้องอาศัยปัจจัยในการบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุมาก และที่สำคัญไม่น้อยก็คือมีพระอาศัยอยู่มาก ในตอนต้นรัตนโกสินทร์ ประมาณว่ามีวัดหลวงในกรุงเทพฯ ๙ ๕๕ วัด มีพระรวมกันถึง ๘,๐๐๐ รูป สัดส่วนของจำนวนพระในวัดหลวงนั้นสูงถึงร้อยละ ๘๐ ของพระในกรุงเทพฯ (Reynolds: 20) ปริมาณดังกล่าวสูงเกินกว่ากำลังของชุมชนรอบวัดจะเลี้ยงดูได้

ความอุปถัมภ์อีกอย่างหนึ่งที่คณะสงฆ์ต้องการจากอาณาจักรก็คือ การจัดการคณะสงฆ์ ดังได้กล่าวแล้วว่า คณะสงฆ์ไทยในอดีตไม่เคยมีองค์กรกลางที่ทำหน้าที่บริหารกิจการของคณะสงฆ์โดยรวมเลย เพราะคณะสงฆ์ไม่เคยมีการรวมกันเป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ละวัดปกครองตนเองเป็นส่วนใหญ่ หากไม่ก็เป็นการดูแลเครือข่ายวัดที่อยู่ใน"นิคม"เดียวกัน หรือมีอุปัชฌาย์อาจารย์เดียวกัน (ซึ่งอาจเป็นความสัมพันธ์แบบข้ามเมือง โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดซึ่งมีอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นเจ้าอาวาส)แต่ก็เป็นความสัมพันธ์แบบหลวม ๆ และไม่เป็นทางการ แม้จะมีสังฆราช แต่ก่อนก็ไม่ได้มีอำนาจปกครองอย่างกว้างขวางดังได้กล่าวแล้ว ยิ่งกว่านั้นในบางยุคถึงกับไม่ได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่บริหารคณะสงฆ์ด้วยซ้ำ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาสังฆราช หน้าที่ของสังฆราชที่ทรงระบุไว้ก็คือ "เปนพญาสงฆสำหรับพิพากษาพระวินัย" และ "ให้เป็นที่ไว้ที่บูชาปฤษาพระวินัยทั้งปวง" (กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๔: ๒๐๒,๒๐๔) กล่าวคือ ทรงมีหน้าที่ให้คำปรึกษาและตัดสินอธิกรณ์เปรียบเสมือนศาลฎีกาที่ความเห็นของพระองค์ถือเป็นที่สุด มากกว่าที่จะเป็นประมุขในฝ่ายบริหาร^๖ งานบริหารของสังฆราชจะมีก็แต่การดูแลวัดหลวงของพระองค์เท่านั้น

ในเมื่อพระสงฆ์ดูแลแต่วัดของตัวเองและเครือข่าย (หรือในเขตปกครองระดับท้องถิ่นในกรณีที่เป็นพระราชอาณาเขต) ส่วนเรื่องของสงฆ์ในพระราชอาณาเขตรวมถึงการพระศาสนาโดยทั่วไปไม่มีพระสงฆ์กลุ่มพระจะดูแลเอาใจใส่ โดยที่เจ้าคณะใหญ่เองถึงจะมีอำนาจบัญชาการไปถึงวัดหัวเมือง แต่ในทางปฏิบัติก็ได้ควบคุมดูแลแต่อย่างใดไม่ ดังนั้นงานด้านนี้จึงต้องพึ่งพาอาณาจักรให้ทำแทน ในทางประเพณีก็ถือว่า นี่เป็นหน้าที่โดยตรงของพระมหากษัตริย์ด้วย ประเพณีดังกล่าวสามารถสว้ยย้อนไปถึงสมัยพระเจ้าอโศก ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของแบบแผนการแบ่งแยกอำนาจหน้าที่ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับพระสงฆ์ กล่าวคือ พระสงฆ์มีหน้าที่สืบทอดและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ส่วนพระเจ้าแผ่นดินมีหน้าที่ปกป้องความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์และดูแลรักษาให้เกิดสังฆสามัคคี (ดูบทที่ ๖) ด้วยเหตุนี้จึงเป็นธรรมเนียมแต่ไหนแต่ไรมาที่พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้วางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ และเอาใจใส่ในความเป็นไปของสงฆ์ ทั้งด้านความเป็นอยู่ การศึกษา และการประพฤติปฏิบัติ โดยในบางยุคบางสมัย

^๖ กระทั่งอำนาจหน้าที่ของสังฆราชในด้านตัดสินอธิกรณ์หรือพิพากษาคดีเกี่ยวกับพระวินัย ก็จะไม่เป็นที่รับรู้หรือยอมรับของพระสงฆ์ทั่วไปเท่าใดนัก ดังมีบันทึกว่าก่อนที่จะทรงออกพระราชกำหนดระบุหน้าที่ดังกล่าว มีพระสงฆ์และสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่นำเอาคติวิวาทเกี่ยวกับพระวินัยมาให้พระองค์ตัดสินอยู่เนือง ๆ เป็นเหตุให้พระองค์ต้องตราพระราชกำหนดดังกล่าวออกมา

อาจกินความรวมไปถึงการเป็นผู้ปกครองพระสงฆ์ประดุจประมุขสงฆ์เลยทีเดียว แทนที่จะมอบให้เป็นหน้าที่ของสังฆราชและพระราชาคณะ มองจากสายตาของคนปัจจุบันนี้เป็นการก้าวก้าวคณะสงฆ์ แต่ในสายตาของอดีตถือว่า เป็นการเอื้ออำนวยคณะสงฆ์ หรือสนองงานในส่วนที่พระสงฆ์ไม่มีกำลัง เพราะการดูแลรับผิดชอบการคณะสงฆ์หรือการพระศาสนาโดยรวมนั้นเป็นงานที่ต้องอาศัยอำนาจทางโลก รวมไปถึงการใช้กำลังคนและกำลังทรัพย์มาก เกินกว่าที่สงฆ์ซึ่งยังไม่มีองค์กรเป็นรูปเป็นร่างในระดับชาติอย่างในปัจจุบันจะทำได้

ยิ่งในบางยุคบางสมัยคณะสงฆ์อ่อนแอชวตเซ มีพระประพตติผิตวินัยร้ายแรงเป็นจำนวนมาก ก็ถือเป็นธรรมดาที่พระมหากษัตริย์จะต้องเอาเป็นธุระในการกำจัดลัทธิด้วยการสีกพระกันอย่างขนานใหญ่ ดังปรากฏเป็นหลักฐานว่า นับแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีมาจนถึงยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการสีกพระเป็นจำนวนมากทุกรัชกาลก็ว่าได้ การสีกพระอย่างมากมายโดยฝ่ายอาณาจักรนี้มีได้เกิดขึ้นจำเพาะเวลาบ้านเมืองเกิดวิกฤตการณ์เท่านั้น ดังเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ อันเป็นยุคที่บ้านเมืองพินจากภาวะวิกฤติแล้ว ก็ยังมีการสีกพระในกรุงเทพฯ ๔ ถึง ๕๐๐ รูป โดยอาณาจักรมีบทบาทสำคัญ การที่พระประพตติผิตวินัยเป็นจำนวนมากในยามที่บ้านเมืองเป็นปกตินี้ นอกจากเป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจในยุคนั้น เช่น การแพร่สะพัดของเศรษฐกิจแบบระบบเงินตราและอบายมุขดังได้กล่าวในบทที่ ๔ แล้ว การขยายตัวของวัดหลายวัดในกรุงเทพฯ ก็น่าเป็นสาเหตุประการหนึ่งด้วย เมื่อวัดเหล่านี้มีพระมาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เจ้าอาวาสย่อมดูแลควบคุมไม่ทั่วถึง ยิ่งเป็นวัดหลวง ซึ่งอยู่ได้ด้วย การอุปถัมภ์ของเจ้านายด้วยแล้ว ก็ยิ่งเห็นห่างจากชุมชนมากขึ้น ดังนั้นการจัดการกับพระนอกเรียดจึงต้องอาศัยอำนาจของอาณาจักรยิ่งกว่าเดิม กระทั่งในที่สุดกลายเป็นความรับผิดชอบของฝ่ายบ้านเมืองอย่างแทบจะสิ้นเชิง (ผิดกับสมัยอยุธยาซึ่งสงฆ์ยังมีส่วนร่วมร่วมกับฝ่ายบ้านเมืองในการพิจารณาโทษและสีกพระ) ดังนั้น ในยุคนี้เองที่สังฆการีมีอำนาจมากมายถึงกับสอบสวนลงโทษและจับพระสีกได้

เหตุผลที่คณะสงฆ์พึ่งพิงรัฐในประการต่อมาก็คือ ต้องการอำนาจของฝ่ายอาณาจักรในการรักษาเอกภาพในคณะสงฆ์ ความต้องการส่วนนี้เกิดขึ้นหลังจากที่มีการรวมคณะสงฆ์ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว โดยเหตุที่การรวมคณะสงฆ์เมื่อเกือบร้อยปีที่แล้วเกิดขึ้นด้วยการใช้อำนาจรัฐหนุนหลัง การรักษาเอกภาพของคณะสงฆ์จึงต้องพึ่งอำนาจรัฐตลอดมา บางครั้งก็ใช้อำนาจรัฐในระดับท้องถิ่น แต่บางครั้งก็ใช้อำนาจรัฐในส่วนกลาง ดังกรณีครุฑาศรีวิชัย โดยมีสันติอโศกเป็นกรณีล่าสุด ตรงนี้มีข้อสังเกตว่าในอดีตอำนาจรัฐมักจะใช้กับพระที่ประพตติผิตพระวินัยหรือฝ่าฝืนกฎหมายของบ้านเมืองเท่านั้น ส่วนกรณีที่มีความเห็นทางด้านธรรมวินัยต่างกัน วิธีการของผู้ปกครองคือการสนับสนุนให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก หรือส่งพระไปบวชแปลงเพื่อให้เกิดนิายที่เคร่งหรือเอื้อเพื่อพระวินัยยิ่งกว่าเดิม (แต่ในปัจจุบันมีการใช้อำนาจรัฐจัดการแม้กระทั่งกับผู้ที่มีความเห็นต่างในทางหลักธรรมด้วย)

แม้ว่าทุกวันนี้สำนักในความเป็นหนึ่งเดียวกันในหมู่สงฆ์ทั่วประเทศจะตั้งมั่นแล้ว แต่การที่คณะสงฆ์ยังต้องพึ่งอำนาจรัฐในการจัดการกับพระที่มีความเชื่อและการปฏิบัติแตกต่างอันเป็นผลเสียต่อเอก

ภาพของสงฆ์ ย่อมแสดงถึงความอ่อนแอของคณะสงฆ์ทั้งในทางสติปัญญา ความสามารถและความชอบธรรม ความอ่อนแอดังกล่าวมีแต่จะเพิ่มพูนขึ้น ซึ่งทำให้ต้องพึ่งพิงอำนาจรัฐมากขึ้นในการควบคุมสงฆ์ให้เป็นเอกภาพ

ความจำเป็นต้องลดการพึ่งพิงรัฐ

ในอดีตการพึ่งพิงผู้ปกครองเป็นความจำเป็นของคณะสงฆ์ เพราะข้อจำกัดของพระสงฆ์เองดังได้กล่าวมา แต่ในเวลาเดียวกันนั้นเองการพึ่งพิงดังกล่าวก็อยู่ในขอบเขตจำกัดด้วย เพราะอำนาจของผู้ปกครองมิได้กว้างขวางครอบคลุมอย่างในปัจจุบัน แม้พระมหากษัตริย์จะมีสถานะเป็นผู้จัดการคณะสงฆ์ แต่ความเป็นไปของสงฆ์ในระดับท้องถิ่นก็ยังขึ้นอยู่กับชุมชนยิ่งกว่าอะไรอื่น ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างวัดกับชุมชน ทำให้พระสงฆ์ไม่ได้พึ่งพิงหรือใกล้ชิดกับผู้ปกครองมากเกินไป ความแน่นแฟ้นใกล้ชิดหากจะมีก็เกิดกับพระราชาคณะในราชธานีมากกว่า แต่ไม่ได้พ่วงเอาพระสงฆ์ในระดับล่างไปผูกติดกับผู้ปกครองด้วย ผิดกับในปัจจุบันการพึ่งพิงและใกล้ชิดกับรัฐอยู่ในระดับที่มากเกินไป และเป็น การเอาคณะสงฆ์ทั้งประเทศไปพ่วงติดกับรัฐด้วย ผลก็คือคณะสงฆ์ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐ

ความแตกต่างอีกประการหนึ่งเมื่อเทียบกับปัจจุบันก็คือ ในอดีตแม้ผู้ปกครองจะเข้ามาควบคุมกำกับพระสงฆ์ แต่จุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งก็คือเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา อันเป็นหน้าที่ส่วนหนึ่งของพระมหากษัตริย์ หน้าที่ต่อพระศาสนาดังกล่าวกินความไปถึงการอุปถัมภ์ค้ำจุนพระและอุดหนุนงานของท่านไม่ว่าจะเป็นการศึกษาปฏิบัติและเผยแผ่ธรรม ขณะเดียวกันก็นำธรรมนั้นมาใช้ให้เกิดผลทั้งต่อตนเองและต่อราษฎร โดยถือว่าโลกกับธรรมไม่อาจแยกจากกันได้ คติธรรมราชาทำให้พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญกับกิจส่วนนี้มาก ทั้งในแง่ที่แสดงบุญญาธิการตลอดจนสร้างความชอบธรรมเสริมบารมีแก่ตนเอง กับเพื่อสั่งสมบุญกุศลด้วยหวังโพธิญาณในภพหน้า กษัตริย์หลายพระองค์นอกจากจะบำเพ็ญกรรมฐาน สมาทานศีลแล้ว ยังมีความรู้ในทางธรรมถึงขั้นสอนพระไตรปิฎกแก่พระเถระได้ ไม่ว่าพระเจ้าลิไท พระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้ากรุงธนบุรี(สายชล: ๑๗๔, ๑๗๖, ๑๗๘)

แต่รัฐสมัยใหม่นั้นหาได้สนใจศาสนาไม่ แม้ศาสนาจะเป็นอุดมการณ์หนึ่งของชาติ แต่การอุปถัมภ์ศาสนานั้นก็เป็นไปเพื่อประโยชน์ของรัฐเอง รัฐนั้นเป็นประหนึ่งเครื่องจักรที่ดำรงอยู่เพื่อตัวมันเอง รัฐไม่ใช่ตัวบุคคลที่จะสำนึกถึงการสร้างบุญกุศลหรือมุ่งนิพพาน แม้ผู้ปกครองในรัฐนั้นจะใส่ใจในเรื่องนี้ แต่ก็เพียงกลไกหนึ่งของเครื่องจักรอันกว้างใหญ่ที่ไร้สภาพบุคคล (impersonal) ดังนั้นการที่รัฐเข้ามาครอบงำกำกับคณะสงฆ์จึงยากจะหวังได้ว่าเป็นไปเพื่อทำนุบำรุงศาสนา แต่เพื่อประโยชน์ของรัฐเองยิ่งกว่าอะไรอื่น โดยที่ทั้งคณะสงฆ์และศาสนาก็จะอ่อนแอเรียวลงด้วย ด้วยเหตุนี้เองจึงจำเป็นที่คณะสงฆ์จะต้องวางระยะห่างจากรัฐมากขึ้น โดยพึ่งพิงรัฐน้อยลง

สิ่งแรกที่คณะสงฆ์ควรหวังจากรัฐให้น้อยลงคืองบประมาณ ไม่ว่าจะเป็นงบประมาณด้านการศึกษา การเผยแผ่การสาธารณูปการ ตลอดจนนิยัตยภัต หากว่ารัฐจะอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ก็เป็นเรื่องน่าอนุโมทนา แต่

คณะสงฆ์ไม่ควรหวังการอุปถัมภ์จากส่วนนี้มากเกินไป เพราะยังหวังจากรัฐ คณะสงฆ์ก็ยังเห็นคุณค่าของประชาชนน้อยลงและมีแต่จะห่างเหินจากสังคมมากขึ้น ในอดีตคณะสงฆ์อยู่ได้ด้วยประชาชนเป็นหลัก ในปัจจุบันประชาชนก็ยังสามารถให้ความอุปถัมภ์แก่คณะสงฆ์ได้ไม่ยิ่งหย่อนกว่าเดิม หากแต่จะต้องมีการพัฒนาระบบความสัมพันธ์กับประชาชน โดยเพิ่มเติมกลไกหรือช่องทางที่ช่วยให้การอุปถัมภ์ดังกล่าวเป็นไปด้วยดีและอย่างยั่งยืน ประเด็นนี้จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

ประการต่อมาคือ ควรมียุทธศาสตร์ในการบริหารและปกครองคณะสงฆ์ให้มากขึ้น ไม่เพียงหวังพึ่งกลไกของรัฐ โดยเฉพาะสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะเข้ามาเป็นทั้งสมองและแขนขาของมหาเถรสมาคมในฐานะสำนักเลขาธิการโดยตำแหน่ง สืบต่อจากกรมการศาสนาซึ่งไปสังกัดกระทรวงวัฒนธรรม คณะสงฆ์ในปัจจุบันมีศักยภาพมากกว่าอดีตมาก จึงน่าที่จะบริหารตนเองได้ โดยอาศัยหลักการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมจากพระสงฆ์ในทุกระดับ การกระจายอำนาจดังกล่าวยังอาจเป็นการกระจายภาระในด้านงบประมาณการบริหารไปด้วยในตัว ยิ่งถ้าหากเปลี่ยนที่มาของผู้บริหารคณะสงฆ์จากการแต่งตั้งในระดับบนมาสู่การเลือกตั้งโดยระดับล่าง ก็จะเป็นการลดอำนาจของรัฐในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดตัวและมีอิทธิพลต่อผู้บริหารคณะสงฆ์โดยเฉพาะในมหาเถรสมาคม ซึ่งแม้จะไม่ได้ตราไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับที่แล้ว แต่ในทางปฏิบัติเจ้าหน้าที่รัฐก็มีอิทธิพลอยู่มาก (ส่วนหนึ่งโดยผ่านกระบวนการเลื่อนสมณศักดิ์) โดยที่พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่ก็คงจะยังไม่ผิดไปจากเดิมมากนัก อย่างไรก็ตาม การรับรองของรัฐในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้บริหารคณะสงฆ์ระดับสูงสุดก็อาจยังเป็นสิ่งจำเป็นอยู่ เช่นเดียวกับที่จำเป็นต่อสถาบันระดับชาติของวงการวิชาชีพทั้งหลาย

การเปลี่ยนที่มาของผู้บริหารคณะสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ระดับล่างมีบทบาทมากขึ้นนี้ จะเป็นไปได้เงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งก็คือ จำเป็นจะต้องแยกสมณศักดิ์(หากยังสมควรมีอยู่ในอนาคต)ออกจากตำแหน่งบริหารคณะสงฆ์ ประการแรกก็เพื่อแก้ปัญหาการวิ่งเต้นขอสมณศักดิ์ ประการที่สองเพื่อให้ได้ผู้บริหารคณะสงฆ์ที่มีความสามารถ โดยไม่ขึ้นกับสมณศักดิ์และยังอาจทำให้ได้ผู้บริหารที่ยังอยู่ในวัยทำงาน ประการที่สามเพื่อให้เกิดระบบผู้บริหารที่มีวาระการทำงาน หรือมีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนผู้บริหาร พร้อมกันนั้นตัวบุคคลที่จะให้เลือกก็มีมากขึ้น ตรงกันข้ามกับพระราชกฤษฎีกา ยังมีสมณศักดิ์สูงเท่าไร จำนวนก็ยิ่งน้อยขณะที่วัยกลับสูงขึ้น ยิ่งถ้าไปกำหนดให้พระสงฆ์เป็นผู้บริหารตามชั้นของสมณศักดิ์ ก็เท่ากับกะเกณฑ์ให้ท่านเป็นผู้บริหารไปตลอดชีวิตแม้จะหมดกำลังวังชาแล้ว ดังที่เกิดกับกรมการมหาเถรสมาคมส่วนใหญ่มาโดยตลอด

รัฐอาจจะยังคงมีบทบาทในการแต่งตั้งสมณศักดิ์ต่อไป แต่ลำดับชั้นของสมณศักดิ์ไม่ควรเกี่ยวข้องกับตำแหน่งบริหารดังปัจจุบัน อันที่จริงไม่แต่เพียงตำแหน่งบริหารเท่านั้น แม้แต่การพิจารณาสมณศักดิ์ในทางปฏิบัติก็ควรให้เป็นอิสระจากอิทธิพลของรัฐด้วย หรือลดบทบาทของรัฐลงไป ทางเลือกหนึ่งก็คือให้มีคณะกรรมการระดับชาติทำหน้าที่พิจารณาสมณศักดิ์โดยเฉพาะ อันประกอบด้วยผู้แทนจาก ๓ ฝ่าย ได้แก่ รัฐ คณะสงฆ์ และประชาชน โดยฝ่ายหลังนี้เลือกจากบุคคลในวงการต่าง ๆ วิธีนี้เป็นการลด

อิทธิพลของรัฐและผ่อนภาระของพระสงฆ์ แต่เป็นการเพิ่มบทบาทของประชาชนขึ้นมา อันเป็นการสอดคล้องกับธรรมเนียมเดิมที่ให้ชาวบ้านเป็นคนตั้งสมณศักดิ์แก่พระ (มิใช่ให้พระตั้งกันเอง หรือบรรยายคุณสมบัติของตนเองเพื่อขอสมณศักดิ์จากพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่อย่างปัจจุบัน) วิธีนี้รัฐจะยังคงมีบทบาทในเรื่องสมณศักดิ์อยู่ เพราะมติของคณะกรรมการดังกล่าวจะนำไปสู่การประกาศพระราชทานแต่งตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์โดยเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้สนองพระบรมราชโองการ เท่ากับว่าธรรมเนียมตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์โดยพระมหากษัตริย์ยังไม่สูญหายไปหากแต่ปรับให้เข้ากับยุคสมัย

กล่าวโดยสรุปก็คือ การแบ่งแยกหน้าที่อย่างชัดเจนโดยมอบหมายให้รัฐหรือผู้ปกครองดูแลรักษาความสามัคคีในหมู่สงฆ์ โดยเฉพาะการกำจัดอักษิ ซึ่งเป็นธรรมเนียมสืบทอดมาแต่สมัยพระเจ้าอโศกนั้น ควรได้รับการทบทวนและเปลี่ยนแปลงให้สมสมัย จริยอยู่รัฐสมัยใหม่ไม่ควรทอดทิ้งหน้าที่อุปถัมภ์คณะสงฆ์และพระศาสนา แต่ในเวลาเดียวกันคณะสงฆ์ก็จำเป็นต้องหันมาพึ่งตนเองมากขึ้น โดยเฉพาะการปกครองบริหารภายใน ไม่คิดหวังพึ่งพาอำนาจรัฐ จนถึงกับทอดธุระในการจัดการกับพระนอกรีตดังในปัจจุบัน จะทำเช่นนี้ได้ต้องมีการเปลี่ยนทัศนคติของพระสงฆ์อย่างจริงจัง เพราะแม้ทุกวันนี้คณะสงฆ์จะต้องการความอิสระในการปกครองกันเอง แต่พอมาถึงเรื่องการรักษาเอกภาพในหมู่สงฆ์และการกำจัดพระนอกรีตแล้ว กลับไม่เอาเป็นธุระ หากยังหวังให้เป็นหน้าที่ของรัฐอยู่ต่อไป ดังเห็นได้จากกรณีที่มีพระผู้ใหญ่จำนวนไม่น้อยเคลื่อนไหวต่อต้านร่างกฎหมาย"ฆราวาสปกครองพระ" ในขณะที่ปล่อยให้คณะสงฆ์เต็มไปด้วยอักษิ ไม่คิดแก้ไขจัดการอย่างจริงจัง หากไม่ก็ถือคติ"แมลงวันย่อมไม่ตอมแมลงวันด้วยกัน" การเปลี่ยนแปลงทัศนคติดังกล่าวจะนำไปสู่การปรับตัวอย่างมากของคณะสงฆ์ ซึ่งทุกวันนี้มีศักยภาพที่จะพึ่งตัวเองในด้านการปกครองมากกว่าอดีต หากแต่ถูกกดเอาไว้ไม่ให้แสดงออกมา สาเหตุสำคัญก็เพราะโครงสร้างที่รวมศูนย์และทัศนคติที่พึ่งพิงรัฐจนเคยตัวนั่นเอง

นอกจากงบประมาณและการบริหารการปกครองแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่คณะสงฆ์ควรพึ่งพารัฐให้น้อยลงก็คือสถิติปัญญา ทุกวันนี้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติซึ่งมาแทนที่กรมการศาสนาในฐานะสำนักเลขาธิการของมหาเถรสมาคม เป็นแหล่งข้อมูลและความเห็นในเชิงวิชาการเพียงแหล่งเดียวที่ได้ของคณะสงฆ์ส่วนกลาง แม้แต่ข้อมูลเกี่ยวกับวัดและพระสงฆ์ทั่วประเทศ มหาเถรสมาคมก็ต้องขอจากสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพการณ์ด้านการศึกษา สาธารณูปการ และเผยแพร่ของพระสงฆ์ทั่วประเทศ ที่มหาเถรสมาคมมีก็ล้วนมาจากตัวเลขและมุมมองของสำนักงานดังกล่าว ด้วยเหตุนี้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติจึงมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นและทิศทางของมหาเถรสมาคมได้มาก ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงการจัดเตรียมวาระการประชุมให้แก่มหาเถรสมาคมพร้อมกับข้อเสนอแนะของเจ้าหน้าที่สำนักงาน แม้ว่าบทบาทของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติในฐานะแหล่งข้อมูลทางด้านพระศาสนายังมีความสำคัญอยู่สำหรับคณะสงฆ์ แต่ก็ไม่ควรมีฐานะเป็น "สมอง" ให้แก่มหาเถรสมาคมหรือองค์กรบริหารใหม่ของคณะสงฆ์ คณะสงฆ์ควรมีองค์กรหรือสถาบันของตนเองที่เป็นแหล่งข้อมูลและความรู้ทางวิชาการ องค์กรนี้มีหน้าที่จัดเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการ

พระศาสนา โดยเป็นอิสระจากรัฐ พร้อมทั้งมีข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายให้แก่คณะสงฆ์ จากมุมมองของพระสงฆ์เอง แม้ว่ามหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่งในเวลานี้ยังห่างไกลจากบทบาทดังกล่าว แต่ก็สามารถหนุนเสริมให้เกิดองค์การดังกล่าวได้ หรือประสานงานกับองค์การดังกล่าวหากจะมีขึ้นในอนาคต องค์การวิชาการดังกล่าวหากทำงานอย่างเข้มแข็ง และได้รับความสนใจจากผู้ปกครองสงฆ์ จะช่วยให้คณะสงฆ์มีความเข้มแข็งทางสติปัญญาและปรับตัวได้อย่างเท่าทันกับสถานการณ์

ควรกล่าวด้วยว่า การลดบทบาทของรัฐตามที่ได้อธิบายมาเป็นตัวอย่างไม่ได้หมายความว่าคณะสงฆ์จะต้องสูญเสียปัจจัยต่าง ๆ ที่เคยได้รับปัจจัยต่าง ๆ อาจะยังคงได้รับอยู่ แต่ที่มาของปัจจัยนั้นจะเปลี่ยนไป คือเปลี่ยนจากรัฐมาสู่สังคมแทน แต่นั่นหมายความว่าคณะสงฆ์จะต้องปรับความสัมพันธ์ให้เข้าหาสังคมหรือประชาชนมากขึ้น เพื่อให้สังคมมาเป็นผู้อุปถัมภ์คณะสงฆ์และการพระศาสนาแทนรัฐ

ความสัมพันธ์กับสังคมควรเพิ่มมากขึ้น

ความสัมพันธ์กับรัฐและประชาชน(หรือสังคม)อย่างได้ดุลยภาพเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการดำรงอยู่ของพระสงฆ์อย่างมีความหมายต่อพระศาสนา ถ้าพึ่งพิงรัฐหรือใกล้ชิดมากเกินไป จนห่างเหินจากชาวบ้าน คณะสงฆ์ก็เสื่อมได้ง่ายเพราะไม่มีชาวบ้านคอยช่วยควบคุมดูแลให้ประพฤติตามพระวินัย โดยที่พระศาสนาก็ถดถอยลงเพราะคณะสงฆ์ถูกใช้เป็นเครื่องมือของรัฐหรือผู้มีอำนาจ ขณะเดียวกันก็ทำให้ชาวบ้านห่างเหินจากหลักธรรมคำสอนที่ถูกต้อง ผลตามมาก็คือพระสังฆธรรมขาดผู้สืบทอด ในที่สุดก็ยอมเลือนหายไป การที่พระศาสนาหายไปจากอินเดียส่วนหนึ่งเป็นผลจากการที่พระสงฆ์พึ่งพิงรัฐมากเกินไป แม้ว่าคณะสงฆ์จะไม่ได้เสื่อมเพราะรัฐหรือผู้ปกครองโดยตรง แต่เมื่อรัฐซึ่งอุปถัมภ์พุทธศาสนานั้นถูกทำลายโดยกองทัพมุสลิม พุทธศาสนาซึ่งอิงรัฐเดิมที่ โดยขาดประชาชนเป็นฐาน ก็ถูกทำลายตามไปด้วย (Ling 1979: 305) นอกไปจากนั้นการที่พระสงฆ์มารวมกันอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งเป็นจำนวนมาก ๆ เพราะได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐ (อาทิ มหาวิทยาลัยนาลันทาซึ่งมีพระมาศิกษานับหมื่นรูป) ขณะที่ในชนบทไม่ค่อยมีพระอยู่ หรือถึงมีก็ไร้คุณภาพ ก็ทำให้พุทธศาสนาอยู่ในภาวะล่อแหลม เพราะเมื่อมีการบุกทำลายศูนย์กลางเหล่านั้น พุทธศาสนาก็เสื่อมโทรมไปทันที

ความเสื่อมของคณะสงฆ์และพุทธศาสนาในปัจจุบันส่วนหนึ่งเป็นผลจากการพึ่งพิงรัฐและห่างเหินจากประชาชนหรือสังคม จำเป็นอย่างยิ่งที่คณะสงฆ์จะกลับมาใกล้ชิดกับสังคมมากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ การปรับความสัมพันธ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ต้องเกิดขึ้นจาก ๒ ทิศทางคือ คณะสงฆ์โน้มเข้าหาสังคมมากขึ้น ขณะเดียวกันสังคมก็ต้องโน้มเข้าหาคณะสงฆ์ด้วย

สังคมโน้มเข้าหาคณะสงฆ์ได้ก็ด้วยการเข้ามารับผิดชอบกิจของสงฆ์หรือมาเป็นผู้อุปถัมภ์คณะสงฆ์ให้มากขึ้น ในเมื่อทุกวันนี้รัฐรับผิดชอบในส่วนนี้มากเกินไป สังคมจึงจำเป็นต้องรับเอางานส่วนนี้ของรัฐมาทำแทนแม้จะไม่ถึงกับทั้งหมดก็ตาม มีหลายอย่างที่สังคมสามารถจะทำได้ อันที่จริงทุกวันนี้

วัดส่วนใหญ่ก็ยังอยู่ได้ด้วยประชาชน มิใช่เพราะรัฐ แต่ถ้ามองคณะสงฆ์โดยรวม โดยเฉพาะในระดับ โครงสร้างแล้วจะพบว่าสังคมยังมีบทบาทน้อยอยู่

ยกตัวอย่างงบประมาณด้านการปกครองและการศึกษา ทุกวันนี้คณะสงฆ์ต้องพึ่งรัฐมิใช่น้อย สิ่ง ซึ่งควรจะเกิดขึ้นก็คือให้สังคมเข้ามารับผิดชอบแทนรัฐ เป็นความจริงว่าปัจจุบันโรงเรียนปริยัติธรรมเป็น อันมากก็ได้เงินสนับสนุนจากประชาชนทั่วไปอยู่แล้วไม่มากนักน้อย แต่"สังคม"ในที่นี้ก็ได้หมายความว่า เฉพาะผู้คนในที่ต่าง ๆ เท่านั้น หากยังหมายถึงกลุ่มหรือองค์กรของประชาชนที่อยู่นอกภาครัฐหรือภาค ราชการด้วย พูดอย่างเป็นรูปธรรมก็คือ แทนที่จะให้รัฐเป็นผู้จัดสรรงบประมาณดังกล่าว ควรโอนให้เป็น หน้าที่ขององค์กรของสังคมในระดับจังหวัดเช่น ประชาคมจังหวัด ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะเกิดขึ้นเป็นจริงใน อนาคต องค์กรอย่างประชาคมจังหวัดหรือองค์กรการบริหารส่วนจังหวัด(หากว่าเป็นผู้แทนของภาคประชา ชนในจังหวัดมากกว่าเป็นแขนขาของกระทรวงมหาดไทยอย่างทุกวันนี้)ควรมีหน้าที่ประการหนึ่งคือทำนุ บำรุงหรือสนับสนุนกิจการด้านศาสนาและพระสงฆ์ด้วยนอกเหนือจากความรับผิดชอบในด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การศึกษา และสิ่งแวดล้อมในจังหวัด นั้นหมายถึง การดึงงานบางส่วนจากสำนักงานพระ พุทธศาสนาแห่งชาติมาดูแลแทน (เช่นเดียวกับที่ต้องดึงงานของอีกหลายกรม ซึ่งทุกวันนี้มีอำนาจมาก เกินไป จนบางคนเรียกว่าเมืองไทยอยู่ใต้การปกครองแบบ"กรมธิปไตย")

ประชาคมจังหวัดหรือองค์กรการบริหารส่วนจังหวัด(ซึ่งประธานควรมาจากการเลือกตั้ง)มีหน้าที่จะ ต้องหางบประมาณมาสนับสนุนการศึกษาและคณะสงฆ์ในจังหวัดของตน โดยอาจจะจัดสรรมาจาก รายได้ที่เกิดจากการจัดเก็บภาษีในจังหวัด(ในอนาคตอำนาจในการจัดเก็บภาษีไม่สามารถผูกขาดไว้ที่ ส่วนกลางได้อีกต่อไป) หากไม่ก็ต้องหารายได้จากทางอื่นมาสนับสนุน แต่ไม่ว่าจะได้มาทางไหน ความรับ รับผิดชอบดังกล่าวจะทำให้สังคมในระดับจังหวัดใส่ใจกับกิจการด้านศาสนาและพระสงฆ์ในจังหวัดของ ตน มิใช่ปล่อยให้เป็นเรื่องของรัฐหรือสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติอย่างเดียว ซึ่งจะช่วยให้สังคม ตระหนักว่าการศึกษาของคณะสงฆ์และการเผยแผ่ศาสนาเป็นเรื่องของตนมากขึ้น อันอาจจะนำไปสู่ การร่วมคิดค้นหาทางปรับปรุงให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมมากขึ้น ขณะเดียวกันก็จะทำให้สังคมเอาใจใส่ กับการประพฤติปฏิบัติตัวของพระสงฆ์ในจังหวัดของตนมากขึ้นด้วย ดังนั้นคณะสงฆ์ในจังหวัดก็อาจไม่ ต้องพึ่งพิงอำนาจรัฐในการกำจัดการผิดต่อไป หากแต่อาศัยสังคมมาทำการสอดส่องกดดันแทน โดย ประชาคมจังหวัดหรือองค์กรการบริหารส่วนจังหวัดอาจมีหน่วยงานดูแลเรื่องนี้โดยเฉพาะ หรือส่งเสริมให้ ประชาชนทั่วไปในจังหวัดเป็นหูเป็นตาสอดส่องร่วมกับคณะสงฆ์

อีกทางเลือกหนึ่งคือจัดตั้งคณะกรรมการพุทธบริษัทแห่งชาติขึ้นมาทำหน้าที่นี้โดยตรง ประกอบ ด้วยผู้แทนจากประชาชนภาคต่าง ๆ (ทั้งภาคภูมิศาสตร์และภาคเศรษฐกิจสังคม) ผู้แทนคณะสงฆ์ และ สถาบันแม่ชี นอกจากระดับชาติแล้ว คณะกรรมการดังกล่าวควรมีการจัดตั้งขึ้นในระดับจังหวัดและ อำเภอด้วย ทั้งคณะกรรมการพุทธบริษัทในทุกระดับควรมีการประสานงานกับสำนักงานพระพุทธ

ศาสนาแห่งชาติ (ซึ่งควรมีการจัดตั้งในระดับจังหวัดและอำเภอด้วยเช่นกัน) ซึ่งจะทำให้การอุปถัมภ์พระศาสนาเป็นงานทั้งของรัฐและประชาชนไปพร้อมกัน

ควรย้าว่าองค์กรที่เป็นผู้แทนของภาคประชาชนในจังหวัดที่กล่าวมานี้ต่างจาก"คณะกรรมการอุปถัมภ์และคุ้มครองพุทธศาสนาส่วนจังหวัด" (หรือกอค.พจ) ที่บางฝ่ายในภาครัฐบาลพยายามผลักดันให้มีขึ้นภายใต้ร่างพระราชบัญญัติการอุปถัมภ์และคุ้มครองพระพุทธศาสนา กอค.พจ. นั้นเรียกได้ว่าเป็นองค์กรของรัฐมากกว่าเพราะประกอบด้วยผู้แทนของฝ่ายราชการ ตั้งแต่ผู้ว่าราชการลงไป จนถึงหัวหน้าส่วนราชการและสถานศึกษาในจังหวัด โดยมีข้าราชการสังกัดกระทรวงศึกษาธิการเป็นเลขานุการ แม้จะมีกรรมการอีกส่วนหนึ่งซึ่งไม่กำหนดว่าเป็นข้าราชการ แต่ก็มาจากการแต่งตั้งของนายกรัฐมนตรี มีผู้แทนภาคเอกชนจริง ๆ เพียง ๒ คน คือ นายกพุทธสมาคมประจำจังหวัด และนายกยุวพุทธิกสมาคมประจำจังหวัด ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักเป็นข้าราชการหรืออดีตข้าราชการ นอกจากองค์ประกอบแล้ว อำนาจหน้าที่ก็แตกต่างประชาคมจังหวัดหรือองค์กรของสังคมที่กล่าวมา หากแต่ไม่ขอลงรายละเอียดในที่นี้

องค์กรที่เป็นผู้แทนภาคประชาชนในระดับจังหวัดนี้ควรทำงานประสานกับองค์กรระดับอำเภอและตำบล ในแง่นี้เทศบาลตลอดจนองค์การบริหารส่วนตำบลก็จะกลายเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งของสังคมในการดูแลรับผิดชอบศาสนาและพระสงฆ์ในเขตของตน พร้อมกันนั้นองค์กรประชาชนดังกล่าวก็ควรประสานกับองค์กรของพระสงฆ์ หากว่าคณะสงฆ์มีการปรับโครงสร้างโดยมีคณะกรรมการสงฆ์ระดับจังหวัดลงไปถึงตำบล ตลอดจนสังฆสภาควบคู่กันไป องค์กรของสงฆ์ทั้ง ๒ ส่วนจะร่วมกันกำหนดนโยบายและแผนเกี่ยวกับการพระศาสนาและพระสงฆ์ในจังหวัด โดยร่วมมือกับองค์กรของประชาชนตั้งแต่ระดับจังหวัดลงไปเพื่อจัดทำงบประมาณมาสนับสนุน ความร่วมมือดังกล่าวจะช่วยให้คณะสงฆ์ทุกระดับใส่ใจและตอบสนองต่อสภาพความเป็นไปในท้องถิ่นของตนมากขึ้น

ในด้านสมณศักดิ์ก็เช่นกัน องค์กรประชาชนระดับจังหวัดน่าจะมีส่วนในการเสนอชื่อพระในจังหวัดที่มีวัตรปฏิบัติและผลงานควรแก่การยกย่อง โดยประสานงานกับฝ่ายคณะสงฆ์ทุกระดับและองค์กรประชาชนระดับล่าง ๆ โดยมีกรรมการระดับชาติเป็นผู้ทำหน้าที่พิจารณาและเสนอให้รัฐเป็นผู้แต่งตั้งอย่างเป็นทางการ วิธีนี้จะทำให้สมณศักดิ์เป็นเครื่องหมายของเกียรติยศที่ทรงคุณค่าอีกครั้งหนึ่ง เพราะมาจากคุณงามความดีและความสามารถที่ประจักษ์แก่สังคมส่วนรวมอย่างแท้จริง มิใช่เกิดจากการวิ่งเต้นและตัดสินกันโดยคำนึงถึงเส้นสายและผลประโยชน์ในวงแคบ ๆ เท่านั้น

ที่กล่าวข้างต้นเป็นข้อเสนอเกี่ยวกับองค์กรของภาคสังคมที่เข้ามาทำหน้าที่อุปถัมภ์การพระศาสนาและการคณะสงฆ์โดยตรง(ร่วมกับรัฐ) ความเป็นไปได้อีกทางหนึ่งคือการสนับสนุนโดยอ้อมด้วยการจัดตั้งสภาชาวพุทธแห่งชาติ ซึ่งประกอบด้วยผู้แทนชาวพุทธจากวงการและพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศ โดยมีผู้แทนคณะสงฆ์และสถาบันแม่ชีเป็นที่ปรึกษา และอาจมีผู้แทนฝ่ายรัฐเข้าร่วมด้วย สภาชาวพุทธนี้ทำหน้าที่กำหนดแผนความร่วมมือระหว่างภาคประชาชน เพื่อพัฒนาการพระศาสนาและอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ทั้งนี้โดยประสานงานกับภาครัฐและคณะสงฆ์ สภาชาวพุทธดังกล่าวนอกจากจะให้ข้อเสนอแนะ

เชิงนโยบายแก่นักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ และแก่กระทรวงวัฒนธรรมแล้ว ยังให้ความสนับสนุนด้านวิชาการและบุคลากรแก่องค์กรสงฆ์ทั้งองค์กรบริหารและสังฆสภาในระดับต่างๆ ด้วย แม้สภาชาวพุทธแห่งชาติจะไม่มีหน้าที่ในการจัดสรรงบประมาณแก่คณะสงฆ์ แต่ควรมีความสามารถในการสนับสนุนด้านทุนทรัพย์แก่คณะสงฆ์โดยเฉพาะในด้านการศึกษาและเผยแผ่ โดยอาจตั้งมูลนิธิและระดมเงินบริจาคจากทั่วประเทศ เชื่อแน่ว่าหากสภาชาวพุทธได้รับความยอมรับจากประชาชน จะได้รับเงินบริจาคและสินทรัพย์อย่างมหาศาล

ในระดับภูมิภาคและท้องถิ่นก็ควรมีสภาชาวพุทธด้วยเช่นกัน โดยร่วมมือและประสานงานกับองค์กรบริหารในทุกระดับ สภาชาวพุทธระดับจังหวัด นอกจากจะเป็นองค์กรวางแผนความร่วมมือด้านพุทธศาสนาของประชาชนในจังหวัด ให้ข้อเสนอแนะแก่องค์กรบริหารในพื้นที่ และร่วมปรึกษานหาหรือกับคณะสงฆ์ในจังหวัดแล้ว อาจรับผิดชอบถึงขั้นร่วมกำหนดนโยบายและแผนพัฒนาด้านพุทธศาสนาของจังหวัดด้วย ความร่วมมือกับองค์กรบริหารและคณะสงฆ์ทำนองเดียวกันนี้ควรเกิดขึ้นกับสภาชาวพุทธในระดับอำเภอและตำบลด้วยเช่นกัน

บทบาทอีกระดับหนึ่งที่สังคมควรรับผิดชอบให้มากขึ้นคือการดูแลและอุปถัมภ์วัด ตามธรรมเนียมไทย วัดเป็นของชุมชน ในอดีตชุมชนก็ได้เข้ามาดูแลวัดและเอาใจใส่พระ แต่ระยะหลังชาวบ้านเหินห่างจากวัดมากขึ้น จนกระทั่งวัดกลายเป็นของพระไปเป็นส่วนใหญ่ แม้ทุกวัดจะมีกรรมการวัด แต่ก็ไม่ค่อยมีบทบาทอะไรมาก ยกเว้น วัดใหญ่ที่มีรายได้เข้ามามาก จะกลับตรงกันข้ามคือกรรมการวัดมีอำนาจควบคุมพระจนทำอะไรแทบไม่ได้

ชุมชนสามารถดูแลและช่วยเหลือกิจการของวัดได้ในหลายด้าน อาทิเช่น ด้านการศึกษาของพระเณร การก่อสร้างเสนาสนะและด้านการเงิน โดยเฉพาะในด้านหลังนั้นบทบาทของชุมชนอาจช่วยให้มีความโปร่งใสมากขึ้น^{๑๐} อย่างไรก็ตามเพื่อป้องกันมิให้บุคคลบางกลุ่มเข้ามาควบคุมกิจการของวัดเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ กรรมการวัดควรมาจากกลุ่มคนที่หลากหลายภายในชุมชน และมีการวางระเบียบให้รัดกุมโดยเฉพาะระเบียบเกี่ยวกับการเงินและการเลือกตั้งกรรมการ อีกทั้งควรให้บัญชีการเงินของวัดมีความโปร่งใส ประชาชนสามารถตรวจสอบหรือขอรู้ได้ ทั้งนี้ประชาคมจังหวัดและองค์กรสงฆ์ระดับจังหวัดควรมีส่วนร่วมในการดูแลให้เป็นไปอย่างเรียบร้อยถูกต้องด้วย (เรื่องนี้จะได้กล่าวเพิ่มเติมในบทที่ ๑๐)

ที่ว่ามาข้างต้นเป็นตัวอย่างการปรับบทบาทของสังคมโดยโน้มเข้าหาพระสงฆ์มากขึ้น ขณะเดียวกันพระสงฆ์ก็ต้องปรับบทบาทเพื่อโน้มเข้าหาสังคมมากขึ้นด้วยเช่นกัน อันที่จริงการ"เปิด"วัดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนรับผิดชอบดูแลพระสงฆ์ก็เป็นการโน้มเข้าหาสังคมในระดับหนึ่ง แต่สิ่งที่ควรทำนอกเหนือ

^{๑๐} จากการวิจัยพบว่า ร้อยละ ๒๒ ของวัดในกรุงเทพมหานครที่สำรวจ เจ้าอาวาสเป็นผู้รับผิดชอบการเงินของวัด แต่เพียงผู้เดียว อีกร้อยละ ๗.๕ ไวยาวัจกรของวัดรับผิดชอบแต่เพียงผู้เดียว(เรื่องฤทธิ์: ๑๑)

จากนั้นคือการเข้าไปส่งเสริมให้สังคมมีความเข้มแข็งมากขึ้นในทางศีลธรรม บทบาทอย่างหนึ่งที่พระสงฆ์น่าจะทำได้คือการรวมกลุ่มญาติโยมเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลในด้านธรรมะ เช่นศึกษาระบบร่วมกัน หรือนำธรรมะมาใช้แก้ปัญหาชีวิตหรือส่งเสริมความเป็นอยู่ กลุ่มดังกล่าวจะช่วยให้ธรรมะเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันของผู้คนได้ อีกทั้งยังส่งเสริมให้มีการปรึกษาหารือและช่วยเหลือกันเอง ผลพลอยได้อีกประการหนึ่งก็คือทำให้เกิดความตระหนักว่าการศึกษาด้านศาสนานั้นเป็นเรื่องของญาติโยมด้วย ไม่ใช่เป็นหน้าที่ของพระเท่านั้น กลุ่มดังกล่าวอาจเกิดขึ้นได้ทั้งในชนบทและในเมือง โดยสมาชิกไม่จำเป็นต้องเป็นคนในชุมชนหรือละแวกบ้านเดียวกัน ส่วนพระสงฆ์ก็อาจช่วยโดยให้ข้อชี้แนะทางด้านธรรมะหรือตั้งประเด็นเพื่อให้มีการศึกษาค้นคว้าร่วมกัน แต่จุดใหญ่ใจความอยู่ที่การช่วยเหลือกันเองในหมู่สมาชิก ในประเทศญี่ปุ่น กลุ่มทำนองนี้ที่เรียกว่า"Hosa" มีส่วนอย่างมากในการขยายเครือข่ายของชาวพุทธนิกายริชโชโกเซไก ขณะเดียวกันในประเทศฟิลิปปินส์ กลุ่มทำนองนี้ที่เรียกว่าbasic christian community ก็มีความสำคัญมากในการหล่อเลี้ยงศรัทธาของคริสตชนในพื้นที่ต่าง ๆ โดยบาทหลวงเป็นเพียงที่ปรึกษา

พระสงฆ์ยังนำมโนบทบาทสนับสนุนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมที่มีหลักการและกิจกรรมสอดคล้องกับธรรมะ เช่น กลุ่มบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติ สหกรณ์ร้านค้า สหกรณ์ออมทรัพย์ กลุ่มส่งเสริมอาชีพ กลุ่มสมุนไพรร ฯลฯ การสนับสนุนดังกล่าวอาจทำได้ตั้งแต่การกระตุ้นให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน หรือการเป็นที่ปรึกษาทั้งในด้านธรรมะและทักษะ ตลอดจนช่วยเหลือด้านวัสดุอุปกรณ์ หรือให้ใช้วัดเป็นสถานที่ประชุมสัมมนา เป็นต้น

พูดอีกอย่างหนึ่ง นี่ก็คือการส่งเสริมประชาสังคมให้เข้มแข็งนั่นเอง ประชาสังคมในที่นี้หมายถึง "เครือข่ายกลุ่ม ชมรม สมาคม มูลนิธิ สถาบัน และชุมชนที่มีกิจกรรมหรือมีการเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างรัฐกับปัจเจกชน"(เอนก: ๓๕) มองจากสายตาของนักรัฐศาสตร์ ประชาสังคมคือการสร้างความเข้มแข็งแก่ประชาชนเพื่อไม่ให้รัฐเข้ามามีอำนาจครอบงำมากเกินไป แต่มองในแง่พุทธศาสนา การสร้างประชาสังคมเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างชุมชนทางศีลธรรม เพราะประชาสังคมจะเกิดขึ้นและเข้มแข็งได้นั้น มิได้อยู่ที่ทุนหรืออำนาจ หากขึ้นอยู่กับคุณธรรม โดยเฉพาะการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ผู้คนรวมกลุ่มกันทำประโยชน์ส่วนรวมมากเท่าไร ก็ทำให้ประชาสังคมเข้มแข็งมากเท่านั้น

นอกเหนือจากการสนับสนุนการรวมกลุ่มประชาชนแล้ว พระสงฆ์ยังมีความสำคัญในการส่งเสริมระบบคุณธรรมและป้องกันมิให้ระบบคุณค่าแบบเงินตรามาครอบงำสังคม ระบบคุณธรรมนั้นจะตั้งมั่นในสังคมได้ส่วนหนึ่งก็เพราะพระสงฆ์เป็นพลังในทางศีลธรรม โดยไม่เพียงแต่เอาใจใส่ในการเทศน์สอนศีลธรรมแก่ชาวบ้านตามประเพณีดั้งเดิมเท่านั้น หากยังจะต้องเป็นเสมือนเสียงแห่งมโนธรรมในสังคมด้วย คือ พร้อมที่จะชี้ถูกชี้ผิดหรือแสดงจุดยืนในทางศีลธรรม หากบังเกิดความไม่ถูกต้องในสังคม โดยเฉพาะเมื่อความไม่ถูกต้องนั้นมีทุนหรืออำนาจเป็นเกราะกำบัง รวมทั้งกล้าที่จะตักเตือนผู้ที่ประพฤติดุ

ไม่ถูกต้อง” ขณะเดียวกันการชี้แนะที่ช่วยให้ประชาชนรู้จักตนเอง ค้นพบความหมายและคุณค่าของชีวิต หรือเข้าถึงความสงบสุขในจิตใจ ก็เป็นสิ่งที่สังคมปัจจุบันต้องการจากพระสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง การกระทำดังกล่าวจะเป็นการช่วยเสริมสร้างมิติทางจิตวิญญาณแก่สังคม ทำให้สังคมมีภูมิคุ้มกันในการต้านทานระบบบริโภคนิยม ซึ่งทุกวันนี้สามารถทำให้ความเห็นแก่ตัวและความโลภ กลายเป็นสิ่งดีงาม และเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป ในฐานะที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อความก้าวหน้าของชีวิตและความเจริญของชาติ กระทั่งว่าแม้การพัฒนาเศรษฐกิจแบบเน้นการเจริญเติบโตจะทำให้ลายวัฒนธรรม ประเพณี สภาพแวดล้อมและความสงบสุขของสังคม ผู้คนก็พลอยเห็นดีเห็นงามไปด้วย พุทธอีกอย่างหนึ่งคือทุนนิยมมีคำอธิบายเกี่ยวกับชีวิตและสังคมที่ดูสมเหตุสมผล เพราะมีทฤษฎีต่าง ๆ รองรับ การที่ผู้คนจะสามารถแลเห็นถึงคุณค่าแห่งความสุขทางจิตใจ และเข้าถึงความหมายของชีวิตในระดับที่ลึกซึ้งกว่าเรื่องวัตถุได้นั้น พระสงฆ์ต้องสามารถเสนอคำอธิบายที่ดีกว่าของทุนนิยม เพื่อให้เห็นถึงข้อจำกัดของเงินตรา และตระหนักถึงพลังสร้างสรรค์ที่ดีกว่าความโลภหรือความเห็นแก่ตัว ตลอดจนทิศทางการพัฒนาที่เกื้อกูลต่อชีวิต สังคม และธรรมชาติที่ดีกว่า แต่จะทำเช่นนั้นได้ก็ต่อเมื่อพระสงฆ์สามารถเชื่อมโยงหลักธรรมเข้ากับสภาพความเป็นจริงในสังคมอย่างเป็นรูปธรรม โดยสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในปัจจุบัน และหากสามารถสังเคราะห์และนำเสนอสำหรับเป็นแนวทางของสังคม ก็ย่อมมีผลกระทบกว้างไกล (ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้นำหลักสันโดษมาประยุกต์และเสนอเป็น “ทฤษฎีใหม่”) การอ้างแต่เพียงพระสูตรหรือพรรณนาไปตามธรรมเนียมเดิม โดยพูดแบบคลุม ๆ เป็นนามธรรมอย่างที่มีมักเทศน์กันนั้น ไม่ทำให้พุทธศาสนาเป็นคำตอบของสังคมหรือมีพลังในการต่อสู้กับอุดมการณ์ของทุน(รวมทั้งรัฐ)ในปัจจุบันได้ อย่างมากก็เพียงแต่ทำให้พุทธศาสนาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตส่วนบุคคลเท่านั้น

การที่พระสงฆ์ส่งเสริมการรวมกลุ่มในสังคม ขณะเดียวกันก็เป็นพลังในทางศีลธรรม จิตใจ และปัญญาให้แก่สังคม มีประโยชน์ทั้งในแง่ส่งเสริมศีลธรรมให้เป็นฐานรองรับสังคม พร้อมกันนั้นก็เป็นการสร้างเสริมสังคมเพื่อเป็นฐานรองรับศีลธรรมอย่างสมสมัยด้วย ในอดีตหมู่บ้านเป็นฐานรองรับศีลธรรมที่สำคัญ แต่หมู่บ้านนับวันมีแต่จะเลือนหายไป หากไม่ก็แปรสภาพเป็นเมืองย่อม ๆ ขณะที่กฎหมายไม่สามารถควบคุมพฤติกรรมของผู้คนได้อย่างมีประสิทธิภาพเหมือนผี ทำให้หมู่บ้านไม่อาจเป็นชุมชนศีลธรรมได้ดังแต่ก่อน จนปัจจุบันมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าชุมชนทางศีลธรรมของคนไทยมักจำกัดอยู่แค่ระดับครอบครัวและพรรคพวกคนใกล้ชิด กล่าวคือ คนไทยจะปฏิบัติต่อกันอย่าง“ค่อนข้างมีจริยธรรม ไม่โกงกัน หักหลัง ทรมาน เห็นแก่ตัว ก็เฉพาะในครอบครัวและพวกเดียวกันเอง” (เอนก: ๕๐)จนเกิดคำถามขึ้น

^๔ ตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจคือการที่เจ้าคณะจังหวัดศรีสะเกษมีคำสั่งให้วัดทุกวัดในจังหวัดปฏิเสธไม่รับกิจนิมนต์ของผู้ที่มีพฤติกรรมเกี่ยวข้องกับยาเสพติด โดยให้ขึ้นป้ายหน้าวัดว่า ใครที่เกี่ยวข้องกับยาเสพติดทุกประเภท หากจัดพิธีกรรมทางศาสนา จะไม่มีพระไปทำพิธีให้

มาว่าทำอย่างไรจึงจะขยายชุมชนทางศีลธรรมของคนไทยให้ครอบคลุมประชาสังคมได้ คำตอบนั้นส่วนหนึ่งอยู่ที่พุทธศาสนาโดยเฉพาะพระสงฆ์จะต้องโน้มเข้าหาสังคมในลักษณะดังที่กล่าวมา พร้อมกันนั้นก็ควรกล่าวย้าด้วยว่า การที่คนไทยมีธรรมะจำเพาะต่อคนใกล้ชิดนั้น น่าจะเป็นเพราะว่า ธรรมะตามที่เราเข้าใจกันในเวลานี้ถูกลดทอนเหลือแค่ธรรมะระดับส่วนบุคคลเท่านั้น (หรือข้อปฏิบัติระหว่างบุคคลกับบุคคล) ขณะที่ธรรมะระดับสังคม หรือข้อปฏิบัติของบุคคลต่อสังคมโดยรวม(ซึ่งเป็นนามธรรมนั้น)ถูกมองข้ามไปดังที่เคยกล่าวมาแล้ว การฟื้นฟูหลักธรรมในทางพุทธศาสนาให้ครอบคลุมถึงธรรมะระดับสังคม ทำให้อานิสงส์ของธรรมะแผ่ขยายจากแวดวงบุคคลที่รู้จักไปสู่สังคมโดยรวม หรือทำให้สังคมเป็นชุมชนทางศีลธรรมอย่างหนึ่งได้

การกลั่นกรองและกล่อมเกลาม้าบวช

การที่พระสงฆ์จะมีบทบาทต่อสังคมได้ดังที่กล่าวมา คุณภาพของพระสงฆ์เป็นสิ่งสำคัญมาก แต่ก็เป็นที่ทราบกันดีว่าพระสงฆ์ไทยในปัจจุบันมีคุณภาพลดน้อยถอยลงโดยเฉพาะในด้านวัตรปฏิบัติและความสามารถในการสอนธรรม จนไม่เพียงจะสูญเสียความเป็นผู้นำในทางคุณธรรมและสติปัญญาเท่านั้น หากยังสูญเสียศรัทธาจากญาติโยม การปรับปรุงโครงสร้างคณะสงฆ์ที่กล่าวมาโดยเฉพาะในด้านการบริหารการปกครองตามที่กล่าวมาเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยให้คุณภาพของพระสงฆ์ดีขึ้นได้มาก

อย่างไรก็ตามคุณภาพของพระสงฆ์จะดีขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัยอื่นด้วย หากว่าระบบการปกครองสงฆ์เป็นระบบสำหรับกำกับดูแลพระสงฆ์ให้มีความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม สิ่งที่ต้องมาเสริมควบคู่กันก็คือระบบกลั่นกรองและกล่อมเกลาม้า ระบบกลั่นกรองนั้นมีไว้สำหรับคัดเลือกผู้ที่จะมาบวช ส่วนระบบกล่อมเกลานั้นสำหรับผู้ผ่านการบวชมาแล้ว

จุดอ่อนสำคัญของคณะสงฆ์ไทยเวลานี้ก็คือ การไม่มีระบบกลั่นกรองผู้ที่จะมาบวช กระบวนการบวชส่วนใหญ่ในเวลานี้มิได้มีอะไรมากไปกว่าพิธีอุปสมบท ซึ่งก็กลายเป็นพิธีกรรมไปแล้ว ใครที่สามารถกล่าวขานนาครได้และมีอาวุธบริวารครบก็สามารถบวชพระได้ ร้ายกว่านั้นก็คือเดี๋ยวนี้หย่อนยานกระทั่งว่าแม้เมามายจนท่องจำคำขานนาครไม่ได้เลย ก็ยังสามารถบวชเป็นพระได้ ด้วยเหตุนี้ใครต่อใครจึงสามารถเข้ามาเป็นพระให้คนกราบไหว้ได้ ไม่เว้นแม้แต่ผู้ที่เคยต้องปาราชิกหรือถูกจับสึกมาแล้ว

อันที่จริงการกลั่นกรองผู้บวชนั้นมีอยู่แล้วตามวินัย โดยอุปัชฌาย์เป็นผู้ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่นี้และเป็นผู้รับรองต่อคณะสงฆ์ ในสมัยก่อนอุปัชฌาย์มักจะรู้จักผู้ที่จะมาบวช เพราะถ้าไม่ใช่คนบ้านเดียวกันก็เคยเห็นหน้ากันเนื่องจากอยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน บางครั้งก็เป็นญาติกันด้วยซ้ำ หากไม่ก็เคยเป็นเด็กวัดมาก่อน จึงรู้จักอุปนิสัยใจคอดีว่าสมควรบวชให้หรือไม่ บางกรณีแม้จะไม่รู้จักเป็นส่วนตัว แต่ก็คุ้นเคยกับผู้ที่พามาบวช จึงเท่ากับมีผู้รับรองหรือค้ำประกันกลาย ๆ นอกเหนือจากการเป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับผู้ที่มาบวช

แต่ทุกวันนี้อุปัชฌาย์แทบไม่ได้ทำหน้าที่กลั่นกรองผู้บวชอีกแล้ว เพราะนอกจากจะไม่รู้จักผู้บวชเป็นส่วนตัวแล้ว ผู้ที่มาขอบวชปีหนึ่ง ๆ จึงมีมากมายหลายคน ยิ่งในช่วงเข้าพรรษาด้วยแล้ว อาจมีเป็นร้อยที่รอบวชจนต้องเริ่มทำพิธีบวชกันตั้งแต่เช้ามืด ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีการควบคุมจำนวนอุปัชฌาย์ในตำบลหนึ่งมีได้เพียงหนึ่งซึ่งก็คือเจ้าคณะตำบล จึงเป็นการยากที่จะรู้จักผู้คนที่ในพื้นที่ของตนได้อย่างทั่วถึง ยิ่งไปกว่านั้น อุปัชฌาย์ยังมีงานคณะสงฆ์มากมายในฐานะที่เป็นเจ้าคณะระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ตำบลไปจนถึงจังหวัด จึงมักไม่มีเวลาที่จะตรวจสอบผู้ที่จะมาบวชได้ ดังนั้นจึงปรากฏว่าผู้ที่ไม่พร้อมจะเป็นพระสามารถเข้ามาเป็นสมาชิกคณะสงฆ์ได้เป็นจำนวนมากและอย่างง่ายดาย และเมื่อมาบวชแล้วก็มักถูกปล่อยปละละเลยจากอุปัชฌาย์ จากการสอบถามพระภิกษุและสามเณรจำนวน ๙๒๐ รูปเมื่อปี ๒๕๓๘ มีถึงร้อยละ ๖๖ หรือ ๒ ใน ๓ ที่ระบุว่า อุปัชฌาย์ไม่สั่งสอนอย่างใกล้ชิด ไม่เอาใจใส่ดูแล และมีการกิจอย่างอื่นมากเกินไป ไม่รวมอีกร้อยละ ๑๘ ที่บอกว่าอุปัชฌาย์ขาดความรู้ความสามารถ (จำนงค์: ๕๖)

สาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่มีผู้มาบวชเป็นจำนวนมากในปีหนึ่ง ๆ นั้น ก็เนื่องจากการที่พระวินัยมิได้กำหนดคุณสมบัติของผู้มาบวชอย่างเข้มงวดมากนัก หากมิได้มีอันตรายกกรรม (เช่น ดิดหนี่ เป็นโรคเรื้อน) ก็สามารถบวชได้ ประกอบกับการบวชพระในเมืองไทยไม่จำเป็นต้องเป็นการบวชตลอดชีวิต สามารถสึกเมื่อไรก็ได้ นอกจากนั้นเมืองไทยยังมีการบวชตามประเพณี เช่นบวชเมื่อครบอายุ บวชทดแทนบุญคุณ รวมทั้งบวชหน้าไฟ ปัจจัยเหล่านี้นอกจากทำให้มีผู้มาขอบวชเป็นจำนวนมากแล้ว ยังเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้วัดว้าวารามต่าง ๆ ไม่เข้มงวดในการกลั่นกรองผู้มาบวช จึงบวชได้อย่างง่าย ๆ แม้จะบวชเพียง ๓ วันก็อนุญาต

คณะสงฆ์จำเป็นต้องมีการกลั่นกรองผู้มาบวชให้มากขึ้นกว่านี้ แต่การกำหนดคุณสมบัติของผู้มาบวชให้เข้มงวดขึ้น (เช่นกำหนดคุณวุฒิ ความรู้ หรือวัย) การสอบข้อเขียนหรือการอบรมให้มีความรู้ทางธรรมระดับหนึ่งก่อนจึงอนุญาตให้บวชได้ เงื่อนไขเหล่านี้อาจไม่ใช่วิธีที่ดีนักสำหรับคณะสงฆ์ไทยเนื่องจากเหตุผลทางด้านประเพณีดังได้กล่าวแล้ว อีกทั้งยังเป็นเพราะว่าการบวชในพุทธศาสนานั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อการฝึกฝนพัฒนาตนเป็นหลักอยู่แล้ว (มิใช่เพื่อมาทำหน้าที่เผยแผ่หรือบำเพ็ญศาสนกิจ ทันทิที่บวชเลยดังศาสนาอื่น) ดังนั้นจึงเปิดกว้างสำหรับทุกคนโดยไม่เลือกชนชั้น วรรณะ คุณวุฒิ และอายุ (แม้ไม่ถึง ๒๐ ปีก็ยังบวชเณรได้) และภูมิหลัง (เช่น เป็นโจรแต่หันคดีแล้ว) กระทั่งยังนับถือศาสนาอื่นอยู่ก็ยังสามารถบวชได้หากต้องการมาศึกษาตามหลักพุทธศาสนา

วิธีหนึ่งที่จะช่วยในการกลั่นกรองได้ก็คือ การทดลองก่อนบวช โดยให้ผู้ประสงค์บวชมาอยู่วัดชั่วคราวเวลาหนึ่งก่อนบวช เพื่อเป็นการเตรียมตัวให้พร้อมสำหรับการครองเพศบรรพชิต โดยถือศีล ๕ หรือศีล ๘ พร้อมกับศึกษาให้มีความรู้เบื้องต้นในด้านธรรมและวินัย ทั้งปริยัติและปฏิบัติตามสมควร ขณะเดียวกันก็ปฏิบัติวัฏฐากอุปัชฌาย์และพระในวัด เพื่อเรียนรู้และคุ้นเคยชีวิตพระ พร้อมกันนั้นก็เปิดโอกาสให้อุปัชฌาย์ได้รู้จักอุปนิสัยของผู้มาบวชมากขึ้น ผู้ที่มีความพร้อมก็สามารถบวชได้ในเวลาไม่

นาน ส่วนผู้ที่ยังไม่พร้อม ก็จะต้องอยู่วัดนานขึ้นจนกว่าอุปัชฌาย์จะเห็นควรให้บวช วิธีนี้น้อยนักก็ทำให้ผู้ที่ไม่พร้อมบวช (เช่น ว่ายากสอนยาก ยังเลิกลาเสียดิไม่ได้)หรือมาบวชเพราะหวังลาภสักการะและความสะดวกสบายถูกกรองออกไปได้ในระดับหนึ่ง

สำหรับวิธีนี้ ลำพังวัดของอุปัชฌาย์ย่อมไม่สามารถรองรับผู้มาทดลองอยู่ก่อนบวชได้หมด โดยเฉพาะช่วงก่อนเข้าพรรษา ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีวัดอื่นๆ ในเครือข่ายของอุปัชฌาย์เพื่อเป็นที่รองรับผู้มาบวช เนื่องจากอุปัชฌาย์มักเป็นพระสังฆาธิการระดับเจ้าคณะ คือตั้งแต่เจ้าคณะตำบลขึ้นไป ดังนั้นจึงสามารถมอบหมายให้เจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ในเขตปกครองทำหน้าที่ดูแลผู้ที่จะมาบวชแทนท่าน รวมทั้งให้คำรับรองต่ออุปัชฌาย์ว่าผู้นั้นพร้อมที่จะบวชได้หรือไม่

การกลั่นกรองวิธีนี้สามารถทำได้โดยถือเป็นระเบียบที่วัดใดวัดหนึ่งจัดทำขึ้นเป็นพิเศษ หรือเป็นระเบียบข้อตกลงของคณะสงฆ์ทั้งตำบล อำเภอหรือทั้งจังหวัดก็ได้ คณะกรรมการสงฆ์หรือสภาสงฆ์ตั้งแต่ระดับจังหวัดลงมาเป็นเวทีที่ดีที่จะช่วยให้เกิดการอภิปรายและการปรึกษาหารือในเรื่องดังกล่าว และทำให้ระเบียบที่เกิดขึ้นมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ เพราะเกิดจากการมีส่วนร่วมและความต้องการของคณะสงฆ์ในท้องถิ่น ยังมีการพิจารณาร่วมกับองค์กรบริหารของฝ่ายฆราวาสในท้องถิ่นด้วยแล้ว ก็ยังจะได้รับความร่วมมือจากฝ่ายญาติโยมในการปฏิบัติตามระเบียบดังกล่าว อันที่จริงนอกเหนือจากข้อตกลงเกี่ยวกับการบวชซึ่งแต่ละท้องถิ่นมีประเพณีหรือเงื่อนไขที่แตกต่างกันแล้ว องค์กรของสงฆ์และประชาชนตั้งแต่ระดับจังหวัดลงไปยังสามารถมีบทบาทในการหาข้อสรุปร่วมกันเกี่ยวกับศาสนประเพณีด้านอื่น ๆ ของท้องถิ่น (เช่น ประเพณีแห่เทียนพรรษา ชักพระ บุญพระเวส)ไม่ว่าจะเป็นการฟื้นฟู รักษาหรือปรับปรุงก็แล้วแต่ ทั้งนี้เพื่อให้ประเพณีนั้นสอดคล้องกับยุคสมัย โดยยังคงรับใช้ชุมชน เกื้อกูลสภาพแวดล้อม และกลมเกลียวจิตใจ ตามความหมายที่แท้ของคำว่า “บุญ”

สำหรับกรณีผู้ประสงค์จะบวชเพียง ๓ วันซึ่งกำลังเป็นประเพณีที่นิยมกันนั้น ระเบียบดังกล่าวอาจนำมาใช้ได้โดยอุปัชฌาย์อนุญาตให้บวชได้ แต่มีเงื่อนไขว่าผู้บวชต้องมาทดลองอยู่วัดอย่างน้อย ๑ สัปดาห์ก่อนจึงจะบวชได้ แต่หากคณะสงฆ์และองค์กรท้องถิ่นมีความใส่ใจกับปัญหาดังกล่าว และมีความเข้มแข็ง ร่วมมือกันอย่างเป็นเอกภาพ ก็อาจออกกฎระเบียบไม่อนุญาตให้บวชน้อยกว่ากำหนด (เช่น ๑ สัปดาห์ หรือ ๑ เดือน) โดยที่ก่อนจะบวชก็ต้องมาทดลองอยู่วัด ระยะเวลาจนเท่าใดสุดแท้แต่กำหนด ระเบียบดังกล่าว หากทำอย่างมีขั้นตอน และเป็นที่นิยม ย่อมจะแพร่ขยายไปได้อย่างกว้างขวาง และทำให้เกิดประเพณีการบวชอย่างใหม่ที่มีความหมายใกล้เคียงกับพุทธประสงค์ ไม่หละหลวมหรือฉาบฉวยดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

ควรกล่าวด้วยว่าการกำหนดให้มีการทดลองอยู่วัดก่อนบวช เป็นระเบียบที่หลายวัดใช้อยู่ในปัจจุบัน อาทิ วัดสายพระอาจารย์ชา สุภทโท หรือสำนักของสมณะโพธิรักษ์ แม้จะไม่ใช่ที่นิยมแพร่หลายนอกแคว้นแต่ก็ประสบความสำเร็จในการกลั่นกรองผู้บวช นอกจากนั้นยังมีข้อปฏิบัติอีกหลายด้านที่น่าเป็นแบบอย่างให้แก่คณะสงฆ์โดยรวมได้ อาทิ การกำหนดขั้นตอนหรือสถานะต่าง ๆ ที่บุคคล

จะต้องผ่านก่อนถึงจะได้รับอนุญาตให้อุปสมบทได้ เช่น เป็นผ้าขาวถือศีล ๘ หากพร้อมหลังจากอยู่ครบกำหนด (เช่น ๓ เดือน) ก็สามารถอุปสมบทได้เลย แต่ถ้ายังไม่พร้อม ก็ต้องเป็นผ้าขาวต่อไป หากไม่ก็เขยิบขึ้นไปเป็นเณร ต่อเมื่ออุปัชฌาย์อาจารย์เห็นว่ามิอุปนิสัยพร้อมแล้ว จึงเลื่อนชั้นเป็นพระ สำหรับสำนักของสมณะโพธิรักษ์นั้น ก่อนที่จะอุปสมบทได้ ต้องผ่าน ๔ ขั้นตอนหรือสถานะเป็นลำดับ ได้แก่ อารามิก ปะ นาค และสามเณร (ปัจจุบันเรียกว่า สมณทูตเทศ) รวมแล้วใช้เวลาไม่น้อยกว่า ๒ ปี แต่ละขั้นตอนมีศีลหรือวินัยต่างกัน สำหรับคณะสงฆ์ไทยโดยรวมนั้น ไม่จำต้อง(และไม่สามารถ)กำหนดขั้นตอนให้มากมายถึงเพียงนั้น แต่ก็จำเป็นต้องมีขั้นตอนที่อยู่กึ่งกลางระหว่างเพศคฤหัสถ์กับเพศบรรพชิต เพื่อเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านสำหรับผู้ประสงค์จะละเพศคฤหัสถ์ไปสู่เพศบรรพชิต ขณะเดียวกันก็เป็นที่รองรับชั่วคราวสำหรับผู้ที่ยังไม่พร้อมจะใช้ชีวิตพรหมจรรย์เยี่ยงบรรพชิต กล่าวอีกนัยหนึ่งสถานะหรือขั้นตอนที่อยู่กึ่งกลางระหว่างเพศคฤหัสถ์กับเพศบรรพชิตนี้ทำหน้าที่เตรียมความพร้อมให้แก่ผู้ประสงค์จะบวชพระ ขณะเดียวกันก็กั้นกรองผู้ที่ยังไม่พร้อมให้ชะลอการบวชไว้ก่อน

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว การกั้นกรองผู้บวชยังทำได้โดยการจัดตั้งหน่วยงานหนึ่งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ตรวจสอบคุณสมบัติของผู้ประสงค์จะอุปสมบทเพื่อให้แน่ใจว่าผู้นั้นมิได้อยู่ในระหว่างการดำเนินคดี หนีโทษ หรือเคยถูกจับสึกเพราะต้องอาบัติปาราชิกมาแล้ว หน่วยงานนี้ควรเป็นของคณะสงฆ์โดยประสานงานกับหน่วยงานราชการ อาทิ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กระทรวงมหาดไทย เป็นต้น อีกทั้งมีที่ทำการกระจายไปตามจังหวัดต่าง ๆ โดยผู้ที่บวชจะต้องติดต่อเพื่อขอใบรับรองจากหน่วยงานนี้ สำหรับเป็นหลักฐานในการขออนุญาตอุปสมบทจากอุปัชฌาย์ และภายหลังจากการอุปสมบทและลาสิกขาแล้ว อุปัชฌาย์มีหน้าที่แจ้งข้อมูลดังกล่าวให้หน่วยงานดังกล่าวได้รับทราบและบันทึกไว้ เช่นเดียวกับกรณีที่ไม่รับอุปสมบทหรือจับสึก หรือเกิดเหตุมรณภาพ อุปัชฌาย์ก็ต้องแจ้งหน่วยงานนี้ด้วยเช่นกัน

ประเด็นสุดท้ายที่จะมองข้ามมิได้ก็คือ คุณสมบัติของอุปัชฌาย์ แม้ว่ากฎมหาเถรสมาคมระบุว่าคุณสมบัติข้อหนึ่งของอุปัชฌาย์คือ "มีความสามารถฝึกสอนผู้อยู่ในปกครองให้เป็นภิกษุสามเณรที่ดีตามพระธรรมวินัย" แต่ในทางปฏิบัติแล้วคุณสมบัติข้อนี้กลับถูกละเลย ทั้ง ๆ ที่เป็นหัวใจของหน้าที่อุปัชฌาย์ คุณสมบัติที่คณะสงฆ์ให้ความสำคัญมากที่สุดในปัจจุบันก็คือ คุณสมบัติอันดับแรกที่จะระบุว่า "มีตำแหน่งในทางปกครองชั้นเจ้าอาวาสขึ้นไป" การกั้นกรองผู้มาบวชจะเกิดขึ้นได้ยากหากกระบวนการคัดเลือกอุปัชฌาย์ยังไม่ให้ความสำคัญกับหน้าที่และความสามารถในการอบรมสั่งสอนของอุปัชฌาย์ หากอุปัชฌาย์ไม่ได้ถูกเน้นย้ำให้ใส่ใจกับการอบรมสั่งสอน ไหนเลยจะสนใจกั้นกรองพิจารณาผู้มาขอบวชกับตน ดังนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่คณะสงฆ์จะหันมาเข้มงวดกับเรื่องนี้ การสอบคัดเลือกและอบรมอุปัชฌาย์ แทนที่จะให้ความสำคัญกับความสามารถในการประกอบพิธีอุปสมบทให้ถูกต้องตามพระวินัยและระเบียบแบบแผนของคณะสงฆ์ ควรเปลี่ยนมาเน้นที่การฝึกอบรมและตรวจสอบผู้ที่จะมาเป็นอุปัชฌาย์ว่ามีความสามารถในการอบรมสั่งสอนพระเณรมากน้อยเพียงใด และมีทัศน

นคติที่เกื้อกูลกับคุณสมบัติข้อนี้หรือไม่ การเน้นย้ำในเรื่องนี้จะช่วยให้ได้ข้อขยายที่ใส่ใจกับการกลั่นกรองและอบรมกุลบุตรก่อนที่จะเข้าสู่พิธีอุปสมบท

อย่างไรก็ตามการกลั่นกรองนั้นเป็นเพียงขั้นตอนแรกสำหรับผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกคณะสงฆ์ ขั้นตอนที่สำคัญกว่านั้นก็คือการกล่อมเกล่าเพื่อให้มีคุณสมบัติอันควรแก่การเป็นบรรพชิต ทั้งในด้านความประพฤติ และความรู้ความเข้าใจในทางธรรม เจริญองกามทั้งคุณธรรมและปัญญา สามารถดำรงตนให้เป็นสมาชิกที่ดีของหมู่คณะ ขณะเดียวกันก็สามารถบำเพ็ญกิจให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนได้ด้วย การกล่อมเกลานี้เป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยให้ผู้บวชเห็นคุณค่าของชีวิตพรหมจรรย์ มีแรงจูงใจและปัจจัยหนุนส่งให้บวชต่อไปทั้งเพื่อบำเพ็ญกิจส่วนตัวและส่วนรวมให้เจริญองกามยิ่งขึ้น ถึงแม้หลายคนจะบวชไม่นาน แต่การกล่อมเกล่าที่ดีจะช่วยให้ผู้นั้นได้รับอานิสงส์จากการบวชติดตัวไปสู่โลกฆราวาสสามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ทั้งในด้านความประพฤติ คุณภาพจิต และการคิดชอบ

แม้ว่าคณะสงฆ์ไม่มีระบบกลั่นกรองใด ๆ เลย แต่ถ้ามีระบบกล่อมเกล่าที่ดี ก็ยังพอมีหลักประกันว่า ผู้ที่มาบวชพระจะได้รับการศึกษาอบรมให้เป็นพระที่ดี สามารถทำหน้าที่ตามพระธรรมวินัยได้ ดังในอดีตมีคนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ได้มีศรัทธาที่จะบวช หากบวชเพียงเพื่อให้ได้พระราชทานประเพณี แต่แล้วก็ได้รับอานิสงส์จากการบวช เจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติ จนไม่เพียงแต่จะบวชได้ยั่งยืนยาวนาน หากยังกลายเป็นประทีปทางคุณธรรมและสติปัญญาแก่ผู้คนทั้งประเทศ ทั้งนี้ก็เพราะท่านเหล่านั้นได้รับการกล่อมเกล่าภายหลังบวชนั่นเอง ระบบกล่อมเกล่าที่ดีสามารถช่วยให้ผู้ไม่พร้อมบวช กลายเป็นสมาชิกที่ดีของคณะสงฆ์ และดังนั้นก็ช่วยทำให้คณะสงฆ์มีความผาสุกราบรื่น อย่างน้อยก็ช่วยลดปัญหาภายในคณะสงฆ์ไปได้มาก ปัญหาก็คือปัจจุบันคณะสงฆ์ นอกจากจะไร้ระบบกลั่นกรองแล้ว ระบบกล่อมเกล่าที่ดีก็หาไม่มี ไม่ว่าระบบกล่อมเกล่าแบบไม่เป็นทางการอันได้แก่ การดูเอาใจใส่ที่อุปัชฌาย์อาจารย์พึงมีต่อศิษย์ และระบบที่เป็นทางการ อันได้แก่ระบบการศึกษาด้านปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ ระบบเหล่านี้กล่าวได้ว่าปัจจุบันล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง และกลายเป็นปัญหาใหญ่ของคณะสงฆ์ที่จำเป็นต้องแก้ไขอย่างขนานใหญ่และรีบด่วน เรื่องนี้จะได้กล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป

บทที่ ๙

ยกเครื่องการศึกษาคณะสงฆ์

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้ความสำคัญแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จนสามารถกล่าวได้ว่าระบบปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนาก็คือระบบแห่งการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาตนนั่นเอง ดังมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ไตรสิกขา ทั้งนี้ก็เพราะพุทธศาสนาถือว่า "สิกขา" หรือ "ศึกษา" เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่จะทำให้มนุษย์มีชีวิตที่องงามจนบรรลุถึงอิสรภาพขั้นสูงสุด ดังพระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างแห่งการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาจนพ้นจากความเป็นปุถุชนอย่างสิ้นเชิง การให้ความสำคัญแก่การศึกษานี้จะเห็นเด่นชัดเมื่อมองไปยังแบบแผนของชุมชนสงฆ์และชีวิตบรรพชิต เริ่มตั้งแต่การบวช จุดมุ่งหมายสำคัญของการบวชคือการศึกษา ดังคนไทยมักเรียกคู่กันว่า "บวชเรียน" สิ่งหนึ่งที่จะช่วยให้การศึกษาหรือการฝึกฝนในระหว่างบวชเป็นไปได้อย่างดีก็คือ วินัย ซึ่งบางครั้งแปลว่า "การฝึก" และเมื่อแยกวินัยออกเป็นข้อๆ ที่เรียกว่า "สิกขาบท" ก็จะเห็นจุดมุ่งหมายในแง่การศึกษาชัดเจนขึ้น ทั้งนี้เพราะสิกขาบทแปลว่า "ข้อศึกษา" หรือ "ข้อฝึก" สิกขาบทนี้เป็นสิ่งที่พระทุกรูปจะต้องถือปฏิบัติ ต่อเมื่อลาจากเพศบรรพชิต กลับไปเป็นคฤหัสถ์ จึงถือว่าหมดพันธะในการปฏิบัติตามสิกขาบท เรียกว่าเลิกจากการศึกษาหรือ"ลาสิกขา" ซึ่งคนไทยเรียกว่าสึกหาลาเพศนั่นเอง

นอกจากการศึกษาโดยใช้วินัยเป็นเครื่องฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว การเล่าเรียนทางวิชาการพุทธศาสนาและการฝึกฝนพัฒนาจิต ที่เรียกว่าปริยัติและปฏิบัติ ก็เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในชุมชนสงฆ์ นับแต่อดีต และเมื่อวัดได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยจนมีฐานะเป็นศูนย์กลางของชุมชน การศึกษาของสงฆ์ก็ขยายรวมไปถึงการศึกษาสำหรับชุมชนด้วย วัดจึงมีบทบาทเพิ่มขึ้นมาอีกบทบาทหนึ่ง คือเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาสำหรับประชาชน พระสงฆ์กับความเป็นผู้นำทางการศึกษาจึงกลายเป็นสิ่งคู่กัน ชุมชนสงฆ์นับเป็นชุมชนแห่งการศึกษาอย่างแท้จริง

แต่เมื่อเหลียวมองสภาพพระสงฆ์ในปัจจุบัน การณ์กลับเป็นตรงกันข้าม พระสงฆ์ไม่ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้นำทางด้านการศึกษาอีกต่อไป ไม่เพียงแต่วิชาความรู้ทางโลกของพระสงฆ์โดยทั่วไปจะถอยห่างจากฆราวาสไปมากขึ้นทุกทีเท่านั้น แม้กระทั่งความรู้ทางพุทธศาสนาพระสงฆ์ส่วนใหญ่ก็มีข้อจำกัดมากจนไม่สามารถชักนำญาติโยมให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องในทางพุทธศาสนาได้ โดยที่ฆราวาสจำนวนมากขึ้นหันไปหาแหล่งความรู้อื่นแทน เช่น ฆราวาสด้วยกันเอง ยิ่งกว่านั้นคุณภาพของพระสงฆ์ในทางจริยาก็ตกต่ำลงมาก พระประพฤติผิดวินัย อาจระไม่น่าเลื่อมใส มีให้เห็นทั่วไป จนภาพลักษณ์ของสถาบันสงฆ์ตกต่ำลง โดยที่พระส่วนใหญ่ก็ขาดความมั่นใจในเพศบรรพชิต รู้สึกด้อยกว่าฆราวาส ไม่แต่ในด้านความรู้เท่านั้น หากรวมไปถึงวิถีชีวิต ดังเห็นได้จากการหันมาเดินตามฆราวาสในด้านวัตถุและความเป็นอยู่กันมากขึ้นตั้งแต่ระดับบนลงมา และด้วยเหตุนี้เองจึงพลอยชักนำฆราวาสให้หันห่าง

จากพุทธศาสนาเป็นลำดับ จนทุกวันนี้แม้กระทั่งในชนบทความเป็นผู้นำของพระสงฆ์ก็ลดลงอย่างเห็นได้ชัด ทั้งหมดนี้ไม่ใช่เป็นเครื่องฟ้องถึงความล้มเหลวด้านการปกครองคณะสงฆ์เท่านั้น สาเหตุที่ลึกลงไปกว่านั้นก็คือความเสื่อมโทรมตกต่ำทางการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย

ความตกต่ำทางการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยนั้นเป็นเรื่องที่รู้กันมานานแล้ว เพียงแค่พิจารณาจากข้อมูลเชิงปริมาณของการศึกษาสงฆ์เฉพาะด้านเดียว คือการศึกษาปริยัติธรรมทั้งแผนกนักธรรมและบาลีก็จะเห็นถึงสภาพดังกล่าวได้ชัดเจน หลักฐานที่มักนำมากล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ ก็คือ จำนวนพระเณรซึ่งขาดสอบและสอบตกเป็นจำนวนมากในแต่ละปีติดต่อกันมาหลายสิบปีแล้ว โดยที่สัดส่วนผู้สอบได้ก็มีแนวโน้มลดลงทุกปี อาทิเช่นปี ๒๕๑๘ มีการส่งนักเรียนแผนกบาลีเข้าสอบสนามหลวงจำนวน ๑๑,๙๒๖ รูป ปรากฏว่าขาดสอบ ๓,๘๐๗ รูป และสอบได้เพียง ๒,๕๖๙ รูป หรือ ร้อยละ ๓๑ มาถึงปี ๒๕๔๕ แม้จะมีการส่งนักเรียนเข้าสอบเพิ่มเป็น ๔๓,๔๐๘ รูป แต่ขาดสอบถึง ๑๗,๒๐๒ รูป และสอบได้เพียง ๔,๙๔๕ รูปหรือร้อยละ ๑๙ ต่ำกว่าปีที่แล้วซึ่งมีผู้สอบได้ ๖,๑๒๐ รูป หรือร้อยละ ๒๔ สถิตินี้ดังกล่าวนอกจากบ่งบอกถึงความรู้ความสามารถตลอดจนความตั้งใจของผู้เรียนว่ามีน้อยเพียงใดแล้ว ยังสะท้อนถึงความด้อยคุณภาพทั้งในด้านการสอนและการกระตุ้นใส่ใจของครู โดยโยงไปถึงประสิทธิภาพในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์โดยรวมด้วย นอกจากนี้ความตกต่ำทางการศึกษาของคณะสงฆ์ยังเห็นได้จากการที่พระสังฆาธิการส่วนใหญ่นับแต่ระดับเจ้าอาวาสไปจนถึงระดับเจ้าคณะตำบลเป็นอย่างน้อยมีระดับการศึกษาที่ค่อนข้างต่ำ เมื่อปี ๒๕๓๑ พบว่าเจ้าอาวาสร้อยละ ๙๕ จบแค่ระดับประถมศึกษาและมีวุฒิการศึกษาระดับมัธยมศึกษาเท่านั้น ในจำนวนนี้เชื่อว่าส่วนน้อยเท่านั้นที่มีวุฒิปริญญาตรี

กล่าวได้ว่าการศึกษาของคณะสงฆ์ได้ตกต่ำอย่างต่อเนื่องหลังจากที่ประเทศไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ได้ไม่นาน ในขณะที่ประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงปฏิรูปหลายด้านอย่างต่อเนื่อง แต่สำหรับการศึกษาของสงฆ์ในรอบ ๑๘๐ ปีที่ผ่านมา (นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งจัดให้มีการเรียนบาลีแบบ ๙ ประโยคเป็นครั้งแรก อีกทั้งหันมาเน้นคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักสูตรแทนพระไตรปิฎกอย่างของเดิม) พุดได้ว่ามีการปฏิรูปอย่างจริงจังเพียงครั้งเดียวเท่านั้น คือสมัยต้นรัชกาลที่ ๖ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งไม่เพียงปรับปรุงหลักสูตรปริยัติธรรมแบบบาลีให้มีความทันสมัยขึ้น (รวมทั้งเปลี่ยนวิธีสอบมาเป็นการเขียนตอบด้วยภาษาไทยทั้งหมด) หากยังทรงริเริ่มให้มีหลักสูตรการศึกษาแบบนักธรรม โดยเน้นความรู้ทางด้านธรรมวินัย หลักสูตรนักธรรมนี้จัดว่าเป็นสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย เพราะแต่เดิมการศึกษาปริยัติธรรมจะจำกัดแค่การเรียนภาษาบาลีเพื่อแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเท่านั้น ความใหม่ของระบบนักธรรมยังอยู่ที่การใช้ภาษาไทยล้วน ๆ และการเน้นความรู้ความเข้าใจมากกว่าการท่องจำ แต่แล้วในชั่วเวลาไม่กี่สิบปีระบบที่จัดว่าทันสมัยนี้ก็ถูกปล่อยให้ล้าสมัยและตกต่ำลงดังได้กล่าวมา

ความพยายามในอดีต

น่าสังเกตว่าทั้ง ๆ ที่ในวงการคณะสงฆ์มีการเปลี่ยนแปลงหลายด้าน จำเพาะโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ก็มีการเปลี่ยนแปลงมาแล้ว ๒ ครั้งคือเมื่อพ.ศ. ๒๔๘๕ และพ.ศ. ๒๕๐๕ และล่าสุดก็กำลังมีการผลักดันให้เปลี่ยนแปลงอีกในเร็ว ๆ นี้^{*} แต่แล้วการศึกษาของสงฆ์กลับถูกละเลยมาโดยตลอด หลังจากสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แล้วก็ไม่มีใครปรับปรุงใด ๆ อย่างจริงจังอีกเลย ยกเว้นการแก้ไขเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าไม่มีความพยายามที่จะปฏิรูปการศึกษาสงฆ์เลย แต่ที่จริงความพยายามดังกล่าวมีมาโดยตลอด น่าจะกล่าวด้วยซ้ำว่า การพยายามปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ให้เหมาะสมกับยุคสมัยนั้นนั้นเกิดขึ้นก่อนที่จะมีการปฏิรูปในฝ่ายอาณาจักรเสียอีก ผู้นำในการปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ก็คือวชิรญาณภิกขุ ซึ่งก็คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมานั่นเอง สิ่งที่วชิรญาณภิกขุได้ริเริ่มทำอย่างได้ผลคือ การปรับปรุงวิธีการสอนปริยัติธรรมในสำนักของพระองค์ รวมทั้งแต่งตำราเพื่อให้เรียนบาลีได้ง่ายและรวดเร็ว เป็นผลให้ศิษย์ในสำนักของท่านเชี่ยวชาญภาษาบาลีจนพูดได้คล่อง สอบได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าสำนักอื่น อีกทั้งจบประโยค ๙ ได้หลายรูป ที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันก็คือ การสอนธรรมโดยเน้นที่ความเป็นเหตุเป็นผลอันสามารถอธิบายได้ มิใช่เอาแต่เชื่ออย่างมงายตามทีสอน ๆ กันมา (นฤมล: ๑๑๘-๑๑๙) ทั้งยังมีจุดมุ่งหมายให้ผู้เรียนสามารถศึกษาธรรมได้ด้วยตนเอง และแต่สิ่งที่แตกต่างอย่างสำคัญเมื่อเทียบกับสำนักอื่น ๆ ก็คือ ในสำนักของท่าน ซึ่งภายหลังพัฒนาเป็นคณะธรรมยุต มีการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตก ถึงขั้นที่ว่าศิษย์ของท่านรุ่นแรก ๆ ไม่เพียงอ่านหนังสือพิมพ์อังกฤษได้เท่านั้น หากยังสามารถพูดอังกฤษได้ดีมาก สามารถทำหน้าที่เป็นสมณทูตคราวไปลังกาได้เป็นอย่างดี (ศรีสุพร: ๑๐๕) ผลตามมาประการหนึ่งก็คือ พระธรรมยุตได้รับการยอมรับในหมู่เจ้านายและขุนนาง "หัวใหม่" ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่จะมีบทบาทสำคัญในเวลาต่อมา

การนำมิติใหม่ ๆ ดังกล่าวมาสู่การศึกษาในสำนักของท่านไม่เพียงทำให้พระธรรมยุตมีความรู้จนสามารถที่จะหักล้างคำโต้แย้งของชาวต่างประเทศที่พยายามโจมตีพุทธศาสนาได้ หากยังทำให้ประชาชนเกิดความตื่นตัวในพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะการเทศน์ที่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น วชิรญาณภิกขุทรงโปรดให้พระเทศน์ปากเปล่า ไม่มีการแต่งหนังสือไปเทศน์อย่างอื่น ขณะเดียวกันก็ทรงเป็นผู้นำในการเทศน์โดยใช้ภาษาอย่างง่าย ๆ และมุ่งอธิบายธรรมให้ผู้คนเกิดความเข้าใจ ปรากฏว่ามีคนสนใจฟังธรรม

* ร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๕๕ เป็นร่างกฎหมายคณะสงฆ์ฉบับแรกที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง และก่อให้เกิดประเด็นถกเถียงอย่างมากทั้งในวงการสงฆ์และฆราวาส แต่ข้อถกเถียงส่วนใหญ่กลับวนเวียนจำกัดอยู่แต่เรื่องการปกครอง โดยเฉพาะจะเฉพาะส่วนยอดของการปกครอง เช่น การแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราช ผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช และมหาเถรสมาคม อีกประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างมากคือศาสนสมบัติ แต่ประเด็นที่ขาดหายไปอย่างแทบจะสิ้นเชิง ก็คือการศึกษาของคณะสงฆ์

กันเต็มพระอุโบสถจนถึงกับล้นข้างนอก (นฤมล: ๑๒๒) แสดงให้เห็นว่าพระองค์พยายามปรับปรุงการศึกษาให้ทันสมัยไม่เฉพาะสำหรับพระเถระเท่านั้น หากรวมถึงการศึกษาสำหรับประชาชนด้วย

อย่างไรก็ตามการศึกษาอย่างใหม่ของวชิรญาณภิกขุ นั้นไม่ได้ส่งผลถึงการศึกษาของสงฆ์โดยรวม หากจำกัดอยู่ในแวดวงคณะธรรมยุตเท่านั้น และเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ การศึกษาของคณะธรรมยุตก็แทบจะไม่มีปรับปรุงเพิ่มเติม แม้ว่าแบบแผนที่ทรงวางไว้จะยังมีการสืบต่อ โดยเฉพาะที่วัดโสมนัสสวรวิหาร ขณะที่วัดบวรนิเวศวิหารอยู่ในภาวะตกต่ำ (กรมพระยาวชิรญาณ ๙ ๒๕๑๔ ข: ๕๑) นิमितใหม่ของการศึกษาสงฆ์เกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ขึ้นเป็นเจ้าคณะธรรมยุตกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ พระองค์ได้ทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัยที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยจัดหลักสูตรการศึกษาปริยัติธรรมใหม่ ซึ่งไม่ได้เน้นความรู้ด้านภาษาบาลีเท่านั้น หากยังให้ความสำคัญกับความรู้ความเข้าใจในธรรมวินัย (ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นหลักสูตรนักธรรมใช้ทั่วประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังได้กล่าวข้างต้น) ทรงเขียนตำราใหม่ให้รวบรัด เข้าใจง่าย และใช้เวลาเรียนไม่นาน

จุดเด่นที่สำคัญอันควรกล่าวถึงก็คือ ทรงเน้นวิธีการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนคิดเป็นรู้จักไตร่ตรองด้วยเหตุผลดังทรงกล่าวว่า "การเรียนหนังสือมันไม่ใช่ตัวศึกษา เป็นแต่เพียงเอกเทศของการศึกษา การฝึกหัดให้มีความคิดสามารถประกอบกิจนั้น ๆ ได้ นั่นแหละเป็นตัวศึกษาโดยตรง"(อ้างใน พระมหาวงศ์ไทย: ๓๘) ดังนั้นในหลักสูตรที่ทรงคิดค้นจึงให้มีการอธิบายหรือ"แก้ปัญหารธรรม" ด้วยการเขียนเรียงความมิใช่ตอบด้วยการท่องจำเท่านั้น ขณะเดียวกันก็ทรงเห็นว่าหลักสูตรและการเรียนการสอนจะต้องคำนึงถึงความต้องการของผู้เรียนและปรับให้สอดคล้องกับสภาพของผู้เรียน (พูดอย่างภาษาสมัยใหม่คือเอาผู้เรียนเป็นตัวตั้ง) ทั้งนี้ก็เพื่อผู้เรียนจะได้เอาความรู้ที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ อาจเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยมหาวิทยาลัยจึงมีการสอนวิชาเลข(และอาจรวมถึงภาษาอังกฤษด้วย แม้จะไม่ปรากฏในหลักสูตร)

อย่างไรก็ตามหลักสูตรที่ทรงคิดค้นขึ้นนี้ก่อความตื่นตัวในวงการปริยัติศึกษาได้เพียง ๘ ปีเท่านั้น (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๔๓) ก็ต้องยกเลิกไป แม้จะมีการนำไปใช้นอกแวดวงธรรมยุตอยู่ช่วงหนึ่งคือที่มหาวิทยาลัยของฝ่ายมหานิกาย แต่ก็ยกเลิกไปในเวลาไม่นานเช่นกัน สิ่งที่สูญหายไปอย่างน่าเสียดายจากคณะสงฆ์พร้อม ๆ กับหลักสูตรดังกล่าวก็คือแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่เน้นเรื่องการเรียนรู้จักคิดและการคำนึงถึงความต้องการและสภาพของผู้เรียนดังกล่าว ในบรรดาสิ่งซึ่งทรงริเริ่มไว้ในเวลานั้นคงมีแต่วิธีการเรียนการสอนแบบ"ทันสมัย"เท่านั้นที่คณะสงฆ์รับไปใช้อย่างแพร่หลายในเวลาต่อมา อาทิ การมีชั้นเรียน ที่กำหนดเวลาเรียนและสอนไว้แน่นอน โดยผู้เรียนที่มีการศึกษาระดับเดียวกันจะรวมอยู่ในชั้นเดียวกัน อย่างโรงเรียนในปัจจุบัน (แทนที่จะไปเรียนกับอาจารย์ตามวัดสุดแต่อาจารย์จะสะดวกเวลาใด และเรียนคละกันไม่แยกตามระดับชั้นการศึกษา) โดยให้นั่งโต๊ะเก้าอี้ (ไม่ใช่นั่งเรียนนอนเรียนตามพื้นกระดาน) รวมไปถึงการสอบด้วยวิธีเขียนแทนการตอบปากเปล่า และให้มีการสอบเป็นประจำทุกปี

การปฏิรูปที่ไม่ประสบผล

มีสาเหตุหลายประการที่ทำให้การปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ประสบผล นอกจากปัญหาการขาดบุคลากรที่จะทำงานด้านนี้อย่างเต็มที่ เนื่องจากถูกดึงไปใช้ในการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วประเทศตามนโยบายของรัชกาลที่ ๕ แล้ว สาเหตุสำคัญอีก ๒ ประการก็คือ ความคิดแบบอนุรักษ์นิยมและการขาดความเป็นผู้นำของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ในฝ่ายมหานิกาย ทำให้ส่วนหนึ่งไม่สามารถเปิดรับหรือปรับความคิดให้เข้ากับแนวทางใหม่ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ อีกส่วนหนึ่งก็ไม่กล้าตัดสินใจหรือแม้แต่จะแสดงความเห็นว่าควรปรับปรุงหรือไม่ อย่างไร (Reynolds: 182-184) ยิ่งระบบอาวุโสยังมีอิทธิพลอยู่มาก ทำให้พระหนุ่มไม่สามารถมีบทบาทในการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ได้^๒ ต่อเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้เลื่อนตำแหน่งเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีอำนาจบัญชาการพระสงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกาย การปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์จึงเกิดขึ้นได้อย่างแท้จริงนับเป็นครั้งแรกในรอบเกือบ ๒๐๐ ปี เนื่องจากทรงสามารถผลักดันให้การศึกษาแบบนักธรรม (ซึ่งได้เคยทดลองใช้ในมหาวิทยาลัยมาก่อนแล้ว)แพร่หลายไปทั่วประเทศได้ อีกทั้งยังทรงปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาแผนกบาลี ซึ่งภายหลังก็ได้ผนวกเข้ากับหลักสูตรนักธรรม รวมเรียกว่า "เปรียญธรรม"

ในช่วง ๒-๓ ทศวรรษแรกหลังจากที่ได้มีการปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ (พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๙๐) การศึกษาปริยัติธรรมแบบนักธรรมและบาลีเจริญเฟื่องฟู ผู้สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ ได้ขึ้นมาเป็นผู้บริหารการคณะสงฆ์ เจ้าคณะจังหวัด และพระสังฆาธิการระดับต่าง ๆ มากมาย ส่วนผู้ที่สึกหาลาเพศไป แม้จะเป็นเปรียญชั้นต้น ๆ ก็ประสบความก้าวหน้าในอาชีพการงาน เช่น เป็นผู้พิพากษา ผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นต้น แต่หลังจากนั้นแล้วสถานการณ์ก็เปลี่ยนไป ดังคำของพระธรรมปิฎกซึ่งได้กล่าวไว้เมื่อ ๓๐ ปีที่แล้วว่า "การศึกษาพระปริยัติธรรมก็เหี่ยวแห้งซบเซาลงโดยลำดับ อัตราส่วนนักเรียนพระปริยัติธรรมลดน้อยลง ทั้งที่จำนวนพระภิกษุสามเณรเพิ่มมากขึ้น ผู้สอบได้เป็นนักธรรม-เปรียญ เมื่ออยู่ในวัดแม้จะยังมีความหมายอยู่ แต่ความหมายนั้นก็ลดน้อยลงเรื่อย ๆ ส่วนผู้ที่ลาเพศออกไปถ้าไม่ได้เปรียญชั้นสูงสุด ก็มีแนวโน้มที่จะไปเป็นบุรุษไปรษณีย์มากยิ่งขึ้น (ปัจจุบัน ไปรษณีย์ก็ไม่รับเสียแล้ว)" (ป.อ. ปยุตโต ๒๕๒๙: ๕๕) ในแง่คุณภาพของพระเถระที่ผ่านการศึกษามิใช่ในปัจจุบัน เสฐียรพงษ์ วรรณปก ได้สรุปไว้อย่างชัดเจนว่า การศึกษาของสงฆ์ในปัจจุบันมีปัญหาอยู่ ๓ ประการคือ ๑) มิได้ผลิตผู้นำท้องถิ่นที่มีคุณภาพในสังคมไทย ๒) ไม่สามารถธำรงพระศาสนาไว้ได้ ๓) ไม่สามารถสร้างบุคลากรที่มีคุณภาพ (เสฐียรพงษ์ ๒๕๔๑: ๖)

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้พูดถึงปัญหาในการดำเนินการจัดการศึกษาอย่างใหม่ในมหาธาตุวิทยาลัยว่า "ไม่มีผู้สามารถมีน้ำใจที่จะจัดรูปการใหม่ในหมู่พระมหานิกาย เพราะผู้น้อยไม่กล้าออกความเห็นในเวลาประชุม สุดแต่พระผู้ใหญ่จะว่าประการใด ก็เห็นคล้อยตาม" (อ้างใน พระมหาวงศ์ไทย: ๕๗)

ความล้มเหลวของการศึกษาสงฆ์ในปัจจุบันมีสาเหตุสำคัญได้แก่การยึดติดอยู่กับของเดิม ไม่ยอมให้มีการปรับปรุงใด ๆ ไม่ว่า หลักสูตร แบบเรียน วิธีการสอน และการจัดการการศึกษา เพื่อให้มีคุณค่าและความหมายต่อสังคมและชีวิตของผู้คนในปัจจุบัน แม้การยึดติดดังกล่าวจะทำให้ไปด้วยความเคารพศรัทธาในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่กลับกลายเป็นการสวนทางกับแนวคิดของพระองค์ ที่ให้คำนึงถึงประโยชน์ของผู้เรียนเป็นหลักไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใด คือ เป็น "ผลดีทั้งผู้ยังบวชและผู้สึกไปแล้ว" (อ้างในพระมหาวงศ์ไทย: ๖๑) การไม่ยอมปรับปรุงหลักสูตรและวิธีการสอนให้สอดคล้องกับความต้องการและสภาพของผู้เรียนซึ่งเปลี่ยนไปเมื่อ ๘๐ ปีที่แล้ว ทำให้พระเถรส่วนใหญ่ทุกวันนี้เรียนอย่างขอไปทีเพราะไม่เห็นว่าจะสามารถเอาไปใช้ประโยชน์อะไรทั้งในขณะที่ยังบวชอยู่หรือสึกไปแล้ว (แม้จะเอาวุฒิปริญญาตรีไปสมัครเป็นบุรุษไปรษณีย์ก็ยังไม่ได้) และทั้ง ๆ ที่ทรงปรับปรุงหลักสูตรโดยมุ่งหมายให้นักเรียนรู้จักคิด มีความเข้าใจในหลักธรรม แต่การเรียนการสอนในปัจจุบันกลับเน้นที่การท่องจำตามตำรา (พระมหามณเฑียร: ๔๕๙, ๔๖๔) ไม่ฝึกให้รู้จักคิดอย่างถูกต้องตามหลักธรรม หรือรู้จักเลือกสรรธรรมไปใช้ให้เหมาะกับสภาพปัญหาของบุคคลหรือสังคม อีกทั้งยังมีความเข้าใจธรรมอย่างคับแคบ และไม่สนใจเพื่อหาทางด้านธรรมวินัย มุ่งที่การแปลภาษาบาลีให้ได้เท่านั้น(ป.อ. ปยุตโต ๒๕๓๑ ก: ๒๙)

อย่างไรก็ตาม นั่นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของสาเหตุ ซึ่งเป็นความรับผิดชอบของผู้ดูแลการศึกษาสงฆ์ที่ผ่านมา เมื่อพิจารณาให้ลึกลงไป จะพบว่ารากเหง้าของปัญหาส่วนหนึ่งยังอยู่ที่แบบแผนการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงวางไว้แต่แรก ประการแรกก็คือ แบบแผนการศึกษาที่ทรงจัดวางนั้นได้มีผลทำให้การศึกษาของสงฆ์มีความหมายแคบลงจนเหลือเพียงปริยัติศึกษา การเรียนการสอนทางด้านวิปัสสนาถูกลดความสำคัญจนแทบจะเลือนหายไปจากวัด ความผิดพลาดไม่ได้หยุดยั้งที่ทรงเห็นว่า "การเล่าเรียนส่วนวิปัสสนาธุระนั้น เป็นวิชาที่ไม่มีหลักที่จะสอบไล่ได้" อันที่จริงพระองค์ก็ทรงตระหนักดีว่า "ต้องจัดบำรุงเล่าเรียนวิปัสสนาธุระขึ้นไว้ด้วย เดียวนี้เสื่อมทราบบไปเพราะไม่ได้บำรุง" (อ้างใน ๑๐๐ ปีมหาภูมิพลราชวชิรวิทยาลัย: ๙๖) แต่การที่ทรงจัดวางการศึกษาด้านปริยัติธรรมอย่างเป็นระบบ (เช่น การมีชั้นเรียนและเวลาเรียนแน่นอนเกือบเต็มวัน) และส่งเสริมให้มีการเรียนอย่างจริงจัง โดยมีสิ่งสนับสนุนจูงใจเช่นสมณศักดิ์และสิทธิยกเว้นการเกณฑ์ทหาร ในขณะที่การศึกษาด้านอื่นไม่ได้รับการสนับสนุนเลย ก็ทำให้พระเถรพากันสอนและเรียนแต่ด้านปริยัติธรรม จนละเลยด้านวิปัสสนา ตลอดจนวิชาดั้งเดิม ซึ่งวัดเคยเป็นศูนย์กลาง เช่น วิชาช่าง วิชาสมุนไพร โหราศาสตร์ วิชาผูกขมิ้น ไปจนถึงรำกระบี่กระบอง เป้าพาทย์ระนาดตะโพน " กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษา

* วัดมหาธาตุ ฯ เป็นตัวอย่างวัดซึ่งวิถีชีวิตของพระเถรและทรัพยากรต่าง ๆ ถูกเปลี่ยนหรือดึงมาตอบสนองรองรับการศึกษาปริยัติธรรมอย่างใหม่ จนมีชื่อเสียงโดดเด่นในด้านนี้ แต่สิ่งที่สูญเสียไปก็คือความเป็นศูนย์กลางสรรพวิชาความรู้สำหรับข้าราชการและราษฎรซึ่งครั้งหนึ่งวัดมหาธาตุ ฯ เคยเคียงคู่กับกรมมหาดเล็กหลวงในทางนี้มาตั้งแต่ต้นยุครัตนโกสินทร์ สภาพดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเฉพาะกับวัดในราชธานีเท่านั้น หากยังขยายไปยังวัดต่าง ๆ ตามหัวเมืองทั่ว

ของสงฆ์แต่ดั้งเดิมซึ่งเคยมีหลายประเภทดำรงอยู่ร่วมกันในวัด และได้รับความสำคัญพอ ๆ กัน ถูก
ระบบปริยัติธรรมอย่างใหม่ช่วงชิงบุคคลากร เวลา โอกาส และเงื่อนไขต่าง ๆ จนการศึกษาประเภทอื่น ๆ
ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ เมื่อไม่มีการเล่าเรียนด้านวิปัสสนา การฝึกฝนอบรมจิตอย่างครบถ้วนตามหลัก
ไตรสิกขา ก็เกิดขึ้นได้ยาก ผลก็คือนอกจากพระเถระจะมีปัญหาการครองตนให้มีความสุขในเพศ
บรรพชิต และประพฤติดนให้เป็นທີ່เลื่อมใสศรัทธาของประชาชนแล้ว ยังมีข้อจำกัดอย่างมากในการให้
คำแนะนำทางจิตใจแก่ญาติโยม

ประการต่อมาคือ การศึกษาปริยัติธรรมแบบใหม่เน้นความเป็นเหตุเป็นผลจนคำสอนด้านปรมัตถ
ธรรมถูกมองข้ามไป ประโยชน์หรือผลที่ประจักษ์ได้พิสูจน์ได้ในโลกนี้ได้รับความสำคัญเหนืออื่นใด ทำ
ให้พุทธศาสนาขาดความลุ่มลึกด้านจิตใจ โดยเฉพาะการให้ความสำคัญกับอริสราพทางจิตใจหรือการ
อยู่ในโลกโดยไม่ติดในโลก การขาดมิติด้านปรมัตถธรรม เมื่อผนวกกับการศึกษาที่ขาดด้านวิปัสสนา
หรืออริจิตสิกขา ดังกล่าวข้างต้น ย่อมมีผลต่อโลกทัศน์และวิถีชีวิตของพระเถระอยู่มาก จึงไม่น่า
แปลกใจที่พระสงฆ์ในชั้นหลังติดยึดในเรื่องสมณศักดิ์กันมาก และภายหลังก็ฝึกฝนในวัดที่ไม่ต่างจาก
คฤหัสถ์ ทำให้แวดวงพระสงฆ์ในปัจจุบันเข้ากันได้ดีกับระบบบริโศคนิยมแทนที่จะเป็นผู้นำเตือนสติสังคม
ให้ตระหนักถึงโทษและเห็นทางเลือกที่ไปพ้นบริโศคนิยม

ประการสุดท้าย การศึกษาปริยัติธรรมแบบใหม่ทำให้การศึกษาของสงฆ์ตัดขาดจากวิชาการทาง
โลกแทบจะสิ้นเชิง นอกจากวิชาทางโลกอย่างเก่าจะถูกละเลยจนเสื่อมโทรมไปจากวัดอย่างน่าเสียดาย
ดังได้กล่าวแล้ว วิชาการทางโลกอย่างใหม่ก็ไม่ได้มีการเล่าเรียนหรือบรรจุไว้ในหลักสูตรปริยัติธรรมที่
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดขึ้น (ยกเว้นการเขียนอ่านภาษาไทยได้)
ประการหลังนี้มองดูเผิน ๆ ก็ไม่น่าเป็นเรื่องสลักสำคัญใด ๆ เพราะแต่ไหนแต่ไรมาปริยัติศึกษาของพระ
สงฆ์ก็มีแต่วิชาทางพระล้วน ๆ ไม่เคยมีวิชาทางโลกมาปะปนด้วย แต่ได้กล่าวแล้วว่าในอดีตนั้นการ
ศึกษาในวัดไม่ได้มีแค่ปริยัติศึกษา หากยังมีการเรียนการสอนอีกหลายด้านไปพร้อม ๆ กัน เช่นวิชาทาง
โลก สมถิภาวนา รวมถึงการอบรมเรื่องวินัยและข้อวัตร ซึ่งแต่ละด้านก็มีวิธีการเรียนการสอนแตกต่าง
กันไป(เช่น ปริยัติศึกษามีการเรียนอย่างเป็นกิจจะลักษณะตาม"สำนัก"หรือกับอาจารย์ในวัดอื่น วิชาทาง
เรียนจากการฝึกปฏิบัติกับพระในวัดที่ตนอาศัยอยู่ ส่วนวินัยและข้อวัตรก็เรียนขณะปรนนิบัติวัฏฐาน
หรือนวดเพนสมาธิ) พระเถระสมัยก่อนจึงมีความรู้ทางโลกไปพร้อมกับความรู้ทางศาสนา แต่เมื่อมีการ
ปฏิรูปการศึกษาซึ่งส่งผลให้การศึกษาของสงฆ์เหลือเพียงประเภทเดียวคือปริยัติศึกษา โดยที่ปริยัติ
ศึกษานั้นไม่มีวิชาทางโลกด้วย ก็เท่ากับปิดโอกาสที่พระเถระจะมีความรู้ทางโลก ในช่วงแรก ๆ ผลเสีย

ประเทศ อันเป็นผลจากการระบบการปกครองสงฆ์ที่รวมศูนย์ ด้วยเหตุนี้พร้อม ๆ กับโรงเรียนปริยัติธรรมที่ผุดขึ้นทั่ว
ประเทศนับแต่ต้นรัชกาลที่ ๖ วิชาการแบบดั้งเดิมที่รวมศูนย์อยู่ในวัดก็ค่อย ๆ สูญหายไป

จากการปิดโอกาสดังกล่าวยังไม่ปรากฏชัดเจน เพราะพระวาสสวนใหญ่ก็ยังไม่มีโอกาสได้รับการศึกษาจากรัฐ แต่เมื่อการศึกษาของรัฐแพร่หลายมากขึ้น พระวาสมีความรู้ทางโลกมากขึ้น ก็เท่ากับว่าพระไม่สามารถเป็นผู้นำทางสติปัญญาได้อีกต่อไปเนื่องจากมีความรู้ทางโลกน้อยกว่าและล้าหลังกว่าคฤหัสถ์ (ขณะที่ความรู้ทางธรรมก็ไม่สามารถเอามาใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมดังได้กล่าวมาแล้ว) ปัญหาดังกล่าวคณะสงฆ์ชั้นหลังดูเหมือนจะตระหนัก จึงได้มีการบรรจุวิชาภาษาอังกฤษเข้าไปในหลักสูตรเปรียญธรรม ๖ ประโยค เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๔ (พระมหามณเฑียร: ๔๔๕) แต่ก็ต้องยกเลิกในเวลาเพียง ๒ ปีเพราะไม่สามารถเปิดสอนวิชาดังกล่าวได้เองในวัด ทำให้พระเถระต้องไปเรียนนอกวัดปะปนกับคฤหัสถ์ เป็นภาพไม่น่าดู

ปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมามีผลอย่างสำคัญทำให้การปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์แทนที่จะผลสำเร็จตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงต้องการ เช่นให้พระ"มีความรู้อันเป็นทางแห่งความปฏิบัติของตนและสั่งสอนชาวบ้านให้ดีขึ้น" หรือถ้าลึกซึ้งออกมาก็เป็นผู้ประพฤติดี "ไม่ก่อปัญหาต่อการปกครอง เพราะได้รับการอบรมสั่งสอนธรรม ซึ่งจะใช้เป็นเครื่องบังคับจิตใจได้พอสมควร" (อ้างใน ศรีสุพร: ๑๑๖) กลับส่งผลเสียดังเสฐียรพงษ์ วรรณปกได้กล่าวสรุปไว้ข้างต้น อันที่จริง ปัจจัยแห่งความล้มเหลวยังมีมากกว่านั้น อาทิ ความไร้ประสิทธิภาพในการจัดการศึกษาปริยัติศึกษาให้ทั่วถึง ซึ่งสัมพันธ์กับโครงสร้างคณะสงฆ์ปัจจุบัน ทำให้คณะสงฆ์ทำได้อย่างมากแค่การจัดสอบวัดผล หรือออกคำสั่ง"กำชับ"ให้เจ้าอาวาสกวาดขันพระเถระให้เรียนปริยัติธรรมทุกรูป ผลก็คือตัวเลขผู้เรียนนักธรรมมีจำนวนสูงทุกปี แต่เอาเข้าจริง ๆ กลับเข้าสอบไม่ถึงครึ่ง และที่สอบได้ยังมีสัดส่วนน้อยลงไปอีก ผลตามมาก็ประการคือเจ้าอาวาสและผู้รักษาการเจ้าอาวาสทุกวันนี้จำนวนมากไม่มีวุฒิแม้กระทั่งนักธรรมตรี (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๑๔๐-๑๔๑)

อาจกล่าวได้ว่าการปฏิรูปการศึกษาสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นส่วนหนึ่งของกระแสการปรับประเทศให้ทันสมัย แนวคิดล้าหน้าในยุครัชกาลที่ ๕ และ ๖ หลายประการถูกนำมาใช้ในการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์ และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างคณะสงฆ์ เช่น แนวคิดแบบรวมศูนย์ที่ส่วนกลาง โดยอาศัยโครงสร้างอำนาจลดหลั่นแบบราชการ การนำระบบโรงเรียนมาใช้ในการศึกษาเล่าเรียน โดยมีชั้นเรียนที่ทุกคนเรียนเหมือนกัน ได้รับการถ่ายทอดอย่างเดียวกัน และมีเวลาเรียนแน่นอน (เป็นการจำลองหรือมีสภาพไม่ต่างจากโรงงานอุตสาหกรรม อันเป็นวิธีการผลิตอย่างใหม่ในยุคนั้น) การให้ความสำคัญกับการรู้หนังสือ(literacy) และถือว่าการเรียนรู้ผ่านหนังสือหรือตำราเหนือกว่าการเรียนรู้จากการฟังหรือประเพณีมุขปาฐะ^{*} การทำให้เกิดมาตรฐานเดียวกัน เช่น ใช้

^{*} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ให้ความเห็นในเรื่องนี้ว่า "การอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่เข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าฟังเทศนา เพราะอ่านเอง มีเวลาที่จะกำหนดไตร่ตรองได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วลืมเสียกลับดูอีกก็ได้" (อ้างใน ๑๐๐ ปีมหามกุฏราชวิทยาลัย: ๒๖) ด้วยเหตุนี้จึงทรงนิพนธ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก (ซึ่งก็ประจวบเหมาะกับการเริ่มมีโรงพิมพ์ในประเทศไทย) การให้ความสำคัญกับหนังสือนี้ยัง

หลักสูตรและตำราอย่างเดียวกันทั่วประเทศ โดยมีภาษาไทยเป็นสื่อกลางอย่างเดียวกัน มีมาตรฐานการวัดผลการเรียนเป็นแบบเดียวกัน โดยให้สอบด้วยการเขียน ซึ่งนอกจากจะมีประสิทธิภาพกว่าการสอบด้วยปากเปล่า (เช่นสามารถทำข้อสอบได้หลายคนพร้อมกัน แทนที่จะเข้าแถวตอบทีละคนต่อหน้ากรรมการอย่างการสอบบาลีในยุคนั้นหรือก่อนหน้านั้น) ยังสามารถตรวจผลโดยมีเกณฑ์ที่ชัดเจนตรวจสอบได้ตลอดเวลา* (พระมหามณเฑียร: ๔๖๐) มองในแง่นี้ การที่ปริยัติศึกษาหรือการศึกษาสงฆ์แบบใหม่ มีแต่วิชาการทางพระ ไม่มีวิชาการทางโลกเลย น่าจะเป็นผลจากแนวคิดที่"ทันสมัย"ตามมาตรฐานตะวันตกในเวลานั้นด้วย นั่นก็คือการแยก "ธรรม" กับ"โลก" หรือ "ศาสนจักร" กับ "อาณาจักร" ออกจากกัน แนวคิดนี้จะว่าไปแล้วมีอิทธิพลไปถึงการจัดการศึกษาของทั้งประเทศเลยทีเดียว เมื่อขึ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นกษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่ทรงสำเร็จการศึกษาจากตะวันตก เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่การศึกษาของวัดกับของรัฐแยกจากกัน กล่าวคือรัฐรับผิดชอบในการจัดการศึกษาแก่ประชาชนแต่ผู้เดียว ส่วนวัดทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่พระเถรเท่านั้น การแบ่งแยกหน้าที่ดังกล่าวมีความหมายรวมไปถึงว่า รัฐจะไม่เกี่ยวข้องกับการศึกษาของสงฆ์ ขณะเดียวกันวัดก็ไม่มีหน้าที่ให้การศึกษาแก่ประชาชนดังที่เคยเป็นมาช้านาน สิ่งที่ตามมาก็คือแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับแต่ปี ๒๔๕๖ จวบจนเมื่อเร็ว ๆ นี้ ไม่มีการพูดถึงการศึกษาของสงฆ์เลย ในทำนองเดียวกันกรมสังฆการีและกรมธรรมการก็ไม่ได้พูดถึงการศึกษา(ของมวลชน)อีกเลย ด้วยเหตุนี้กระทรวงธรรมการจึงถูกเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนกรมธรรมการก็ถูกแยกออกไปขึ้นกับพระราชสำนัก (แม้จะมีการเปลี่ยนกลับไปเหมือนเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๗ แต่ก็มีผลชั่วคราวเท่านั้น)

การแบ่งแยกหน้าที่ดังกล่าวระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์มีผลกระทบตามมาอย่างมากมาย โดยเฉพาะกับบทบาทของวัดและสภาพคณะสงฆ์ เพราะเป็นการสวนทางกับบทบาทดั้งเดิมของวัดซึ่งเป็นที่ยอมรับ

แพร่หลายในหมู่พระสงฆ์ชั้นนำถึงขั้นเชื่อว่าการรู้หนังสือจะทำให้พระประพฤติตนเรียบร้อย ดังผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรีรายงานว่าพระสงฆ์บางเมืองไม่สนใจหนังสือที่ทางคณะสงฆ์ไปให้ เพราะคิดว่าเป็นหนังสือเผยแพร่ศาสนาของฝ่ายคริสต์ ด้วยเหตุนี้จึงมี "การประพฤติอนาจารอย่างเลวทรามซึ่งไม่เป็นสมณสาธูป" (กรมพระยาวชิรญาณ ๙ ๒๕๑๔ ข: ๓๓) ควรกล่าวด้วยว่า ความคิดที่ว่าคำสอนทางพุทธศาสนาสามารถเรียนรู้ได้ด้วยการอ่านตำราหรือคัมภีร์เท่านั้น เป็นความคิดที่แพร่หลายมากในหมู่นักวิชาการทางพุทธศาสนาของตะวันตก เมื่อศตวรรษที่แล้ว และดูเหมือนจะมีอิทธิพลต่อนักคิดและนักปฏิรูปชั้นนำของฝ่ายพุทธในเอเชีย อาทิ ธรรมปาละ และอาจรวมถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และท่านพุทธทาสภิกขุด้วย ดู Hallisey: 37

* เกณฑ์มาตรฐานอย่างเดียวกันนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังได้ใช้เมื่อคราวส่งพระไปสำรวจการพระศาสนาและวัดตามมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๕ (เช่นดูว่า มีการเทศน์เป็นประจำไหม ทำพิธีมาฆบูชาและวิสาขบูชาทุกปีไหม) วัดหรือสถานที่ใดไม่เข้ากับเกณฑ์ดังกล่าว จะถือว่ามิมีสภาพการพระศาสนาที่ตกต่ำ ทั้งนี้โดยมิได้มีการคำนึงว่าแต่ละท้องถิ่นมีความหลากหลาย และอาจมีส่วนดีที่อยู่นอกเหนือเกณฑ์วัดดังกล่าวก็ได้

กันมาช้านานว่า วัดเป็นแหล่งการศึกษาของมวลชน บทบาทดังกล่าวยังโยงไปถึงประเพณีบวชเรียน คือ ประเพณีที่ผู้ชายเข้าวัดบวชเป็นภิกษุสามเณร เล่าเรียนฝึกฝนทั้งด้านจริยา ความรู้และวัฒนธรรม ก่อนที่จะไปครองเรือน แม้ต่อมาวัดจะโอนหน้าที่จัดการศึกษาแก่ประชาชนไปให้รัฐดำเนินการแทน แต่ความเข้าใจว่าวัดเป็นแหล่งการศึกษาของมวลชนตามประเพณีเดิมก็ยังคงอยู่ ประชาชนจึงยังคงส่งลูกหลานไปบวชและรับการศึกษาในวัด โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่รัฐจัดการศึกษาได้ไม่ทั่วถึงหรือเข้าไปไม่ถึง ทั้งนี้ด้วยความคาดหวังว่าเด็กจะมีวิชาความรู้เพื่อดำเนินชีวิตด้วยดีในสังคมเมื่อสึกออกไปแล้ว ปัญหาเกิดขึ้นก็ตรงที่เมื่อมาบวชแล้วก็พบว่าการศึกษาที่จัดในวัดนั้นมิได้สอดคล้องกับความต้องการของตน เพราะไม่มีวิชาทางโลกเลย หากมีแต่วิชาทางพระล้วน ๆ เนื่องจากคณะสงฆ์เปลี่ยนมานั่งจัดการศึกษาเพื่อสร้างศาสนทายาทที่ดี ด้วยความคาดหวังว่าผู้ที่มาบวชจะเป็นกำลังให้แก่พระศาสนาต่อไป ไม่ได้คิดจะจัดการศึกษาเพื่อเตรียมคนสู่สังคมดังอดีต ด้วยถือว่าได้โอนบทบาทนี้ให้แก่รัฐไปแล้ว

ผลที่ตามมาคือพระเณรซึ่งส่วนใหญ่มาบวชเรียนเพื่อจะสึกออกไป ไม่มีแรงจูงใจในการเรียน ปริยัติธรรมที่วัดจัดขึ้น เพราะไม่เห็นประโยชน์สำหรับชีวิตคุณุศล จึงเรียนอย่างขอไปที หรือเรียนด้วยความจำใจเนื่องจากกฎระเบียบของวัดบังคับ ในขณะที่เดียวกันก็ดิ้นรนชวนหาทางเรียนในระบบการศึกษาอื่นที่สอดคล้องกับความต้องการมากกว่า เช่น การศึกษาผู้ใหญ่ ปริยัติธรรมแผนกสามัญ มหาวิทยาลัยสงฆ์ และมหาวิทยาลัยทางโลก เช่น ธรรมศาสตร์ สุขุทัยธรรมาธิราช ระบบการศึกษาดังกล่าว ส่วนใหญ่คณะสงฆ์ไม่เต็มใจให้มี หรือไม่พอใจ ส่วนหนึ่งเพราะเกรงว่าจะทำให้พระเณรไม่สนใจเรียนปริยัติธรรม และกลัวว่าจะทำให้สึกเร็วเข้า ดังนั้นเมื่อพระเณรชวนหาทางไปเรียนในระบบดังกล่าว จึงเกิดความขัดแย้งกับพระผู้ใหญ่เช่นเจ้าอาวาส จนถึงขั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกันก็มี จึงเกิดปัญหาการปกครองภายในวัดขึ้นมา เป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ภายในวัดและคณะสงฆ์โดยทั่วไปเสื่อมโทรมลง และเป็นการบีบคั้นให้พระหนุ่มเณรน้อยสึกหาลาเพศกันเร็วเข้า หากไม่ก็อยู่วัดอย่างไม่เต็มใจเพียงเพื่อรอวันสึก และไม่มีแรงจูงใจที่จะทำประโยชน์ให้แก่วัดหรือคณะสงฆ์ แม้จะสึกไปแล้ว ความรู้สึกผูกพันกับเจ้าอาวาสหรือวัดของตนดังคนแต่ก่อน ก็หาไม่มี เท่ากับว่าคณะสงฆ์ถูกใช้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว ขาดการทำนุบำรุง จึงมีแต่จะเสื่อมโทรมลงไป

การแยกการศึกษาของรัฐกับของสงฆ์ออกจากกันยังส่งผลกระทบอีกประการหนึ่งต่อคณะสงฆ์ กล่าวคือพระสงฆ์ที่เป็นครูบาอาจารย์ตามวัดต่าง ๆ ในชนบทจำนวนไม่น้อยได้สึกหาลาเพศเพื่อไปเป็นครูในโรงเรียนของรัฐ ทั้งนี้สืบเนื่องจากโรงเรียนดังกล่าวมีปัญหาขาดแคลนครู ขณะที่ฆราวาสซึ่งสามารถเป็นครูได้ก็ไม่นิยมไปทำงานในชนบท ในหลายแห่งจึงแก้ปัญหานี้ด้วยการติดต่อทาบทามพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีความรู้ให้ไปรับราชการในโรงเรียนรัฐ ผลก็คือเกิดปัญหา “สมองไหล” ในคณะสงฆ์ตามวัดชนบทเป็นอันมากพระที่มีความรู้มีจำนวนน้อยลง ทำให้การศึกษาของสงฆ์ในท้องถิ่นหลายแห่งเรียวลงตามไปด้วย

ประเพณีที่ต่อไม่ติด

เมื่อพูดถึงตรงนี้ควรกล่าวด้วยการแยก"โลก"กับ"ธรรม"ออกจากกัน จนถึงขั้นที่แยกการศึกษาสงฆ์ออกไปจากการศึกษาของรัฐ และปรับปรุงการศึกษาของสงฆ์ไม่ให้มีวิชาการทางโลกรวมอยู่ด้วยเลย อันเป็นการขาดตอนกับประเพณีเดิมนั้น ไม่น่าเป็นความริเริ่มของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเอง หากเป็นการคล้อยตามนโยบายของรัฐหรือพระราชดำริของรัชกาลที่ ๖ มากกว่า เพราะเมื่อพิจารณาจากความพยายามในการปฏิรูปการศึกษาของพระองค์นับแต่กลางสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา จะพบว่าทรงให้ความสำคัญอย่างมากกับการประสานวิชาทางพระกับวิชาทางโลก(แบบสมัยใหม่)เข้าด้วยกัน ดังเห็นได้จากมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงตั้งขึ้นแต่ พ.ศ.๒๔๓๖ มีการบรรจุวิชาเลขในหลักสูตร (รวมทั้งเรียนภาษาอังกฤษต่างหากออกไปด้วย) และเมื่อทรงจัดให้มีโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อสนับสนุนการศึกษาในหัวเมืองซึ่งทรงรับเป็นผู้อำนวยการอยู่นั้น ก็ทรงจัดให้พระเณรที่จะไปเป็นครูได้ศึกษาทั้งวิชาปริยัติธรรมและวิชาการสมัยใหม่ (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๒๙) โดยทรงตั้งความหวังถึงขั้นว่าการผสมระหว่างวิชาทั้งสองจะเกิดขึ้นในระดับอุดมศึกษาด้วย อันเป็นการสอดคล้องกับพระราชดำริของรัชกาลที่ ๕ ที่จะให้มีมหาวิทยาลัยอย่างสมัยใหม่ ที่เรียกว่า"รัตนโกสินทรสาکวิทยาลัย" โดยให้มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็น"ส่วนวิทยาลัยสำหรับวินัยและศาสตร์" ขณะที่มหาธาตุวิทยาลัย (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)เป็น"วิทยาลัยสำหรับกฎหมาย" แม้เมื่อทรงจัดวางปริยัติศึกษาสำหรับพระสงฆ์ทั่วประเทศโดยให้มีแต่วิชาทางพระล้วน ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ แต่สำหรับการศึกษาภายในวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว หากได้ทรงทั้งวิชาทางโลกไม่ ดังทรงจัดให้มีการเล่าเรียนด้าน"การหนังสือ การคำนวณและความรู้ทางคดีโลกอย่างอื่นอีกตามที่วัดอาจสอนให้ได้" (อ้างใน ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย: ๖๒)

ไต่แต่เท่านั้นในด้านการจัดการศึกษา พระองค์ก็เห็นว่าวัดและบ้านควรจะประสานกัน มติดังกล่าวไม่เพียงเห็นได้จากการที่ทรงรับเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยให้วัดจัดเป็นโรงเรียนสำหรับประชาชน หากยังทรงจัดตั้ง"โรงเรียนหนังสือไทย"สำหรับกุลบุตร โดยให้จัดขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารและขึ้นอยู่กับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งตั้งก่อนหน้านั้น ๑ ปี ที่น่าสนใจก็คือ นอกจากจะประสานวิชาทางโลกเข้ากับทางธรรมแล้ว ยังทรงให้มีการประสานระหว่างพระกับฆราวาส คือให้ผู้ปกครองทั้งฝ่ายบ้าน โรงเรียน และวัด ร่วมกันดูแลเอาใจใส่นักเรียน ทั้งด้านความรู้และความประพฤติ ตลอดจนเพื่อให้รู้จัก "ศีล ธรรม บุญ บาป และขนบธรรมเนียมการวัดการศาสนา" การจัดการศึกษาสมัยใหม่แก่กุลบุตรขึ้นโดยอาศัยวัดและพระเป็นหลักนี้ ทรงมุ่งหวังให้คนรุ่นใหม่ผูกพันกับวัด "มีเยื่อใยรู้สึก ว่าวัดเป็นที่อาศัยของตนมาแห่งหนึ่งในชีวิตของตน คือได้เป็นที่ศึกษาเล่าเรียนให้เกิดความรู้ความดีนั้น" (อ้างใน ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย: ๕๔) แต่น่าเสียดายที่เมื่อมีการโอนโรงเรียนดังกล่าวให้เป็นของรัฐก่อนสิ้นพระชนม์ไม่นาน แนวคิดดังกล่าวก็ลุ่มเลิกไปไม่ต่างจากแผนการจัดตั้ง"รัตนโกสินทรวิทยาลัย"

ซึ่งปลาสนาการไปพร้อมกับการสิ้นพระชนม์ของรัชกาลที่ ๕ ส่วนการปรับปรุงการศึกษาภายในวัดบวรนิเวศวิหารที่ให้มีการศึกษาทางธรรมคู่กับทางโลกก็ยุติลงเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์เช่นกัน

เห็นได้ว่าการปฏิรูปการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แม้จะมีการปรับปรุงให้ทันสมัย แต่ส่วนใหญ่แล้วก็ทรงพยายามให้มีการเชื่อมต่อกับประเพณีเดิม อาทิ การประสานระหว่างวัดกับบ้าน การรักษาบทบาทของวัดในฐานะแหล่งการศึกษาสำหรับกุลบุตร และการประสานวิชาทางธรรมและโลก พร้อมกันนั้นได้ทรงริเริ่มให้มีการปฏิรูปการศึกษาหลายทางด้วยกัน แต่ความริเริ่มดังกล่าว ส่วนใหญ่แล้วไม่ประสบผลสำเร็จหรือคงอยู่ได้เฉพาะช่วงสั้น ๆ เท่านั้น คงมีเรื่องเดียวที่ประสบผล เป็นที่ยอมรับของคณะสงฆ์ทั่วประเทศและคงอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน นั่นคือ การจัดให้มีการศึกษานักธรรมทั่วประเทศโดยผนวกรวมกับการศึกษาบาลีซึ่งทรงปรับปรุงแก้ไขใหม่ น่าสังเกตว่าความสำเร็จดังกล่าวเกิดขึ้นได้ในช่วงที่ทรงดำรงตำแหน่งสังฆราชในสมัยรัชกาลที่ ๖ กล่าวอีกนัยหนึ่งความสำเร็จดังกล่าว เกิดขึ้นเมื่อทรงมีอำนาจบัญชาการคณะสงฆ์ทั่วประเทศ โดยมีอำนาจรัฐสนับสนุนอย่างเต็มที่ อีกทั้งยังทรงเป็นที่ยอมรับของคณะสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นหานิกายหรือธรรมยุต ทั้งในด้านอาวุโสและพระปรีชาสามารถ ปราศจากซึ่งปัจจัยดังกล่าวความสำเร็จย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้ (ดังเห็นได้จากความล้มเหลวของโครงการต่าง ๆ ของพระองค์ก่อนหน้านี้) อย่างไรก็ตามความสำเร็จของการศึกษาปริยัติธรรมที่ทรงปฏิรูปขึ้นใหม่นั้น จะว่าไปแล้วก็ปรากฏอยู่ได้ไม่ถึง ๓ ทศวรรษหลังจากสิ้นพระชนม์พ้นจากนั้นก็เสื่อมลง คงอยู่แค่โครงสร้างและระบบเดิม ซึ่งถูกรักษาไว้แต่เพียงรูปแบบเท่านั้น เห็นได้ว่าความสำเร็จทางด้านการปฏิรูปการศึกษา (และอาจรวมถึงการปฏิรูปโครงสร้างคณะสงฆ์) เกิดขึ้นได้เพราะคุณสมบัติเฉพาะองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเท่านั้น เป็นความสำเร็จที่เกิดขึ้นท่ามกลางแรงเฉื่อยของคณะสงฆ์ ซึ่งไม่ค่อยเปิดรับการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ^๖ แรงเฉื่อยนี้

^๖ น่าแปลกก็ตรงที่มีความใหม่อย่างหนึ่งซึ่งพระสงฆ์นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมารับอย่างรวดเร็ว ก็คือความคิดที่ว่าพระไม่ควรเรียนวิชาทางโลก ทั้ง ๆ ที่มีการเล่าเรียนวิชาดังกล่าวในวัดมาช้านาน เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๗ มหาเถรสมาคมแสดงความไม่เห็นด้วยที่จะให้พระสงฆ์เรียนวิชาทางโลก โดยให้เหตุผลว่า "ย่อมเป็นทางเพิ่มความทะยานอยากของผู้ที่อยากอยู่แล้วให้ยิ่งขึ้น" อีกทั้งยังเกรงว่าจะมีผู้แอบแฝงเข้ามาอาศัยพระศาสนาเลี้ยงซัพและศึกษาเพื่อออกไปประกอบอาชีพ (พระมหาวงศ์ไทย: ๑๓๓) ทศนะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการไม่ยอมรับหรือหลงลืมข้อเท็จจริงที่ว่า การเข้ามาบวชเรียนแล้วสึกออกไปประกอบอาชีพนั้นเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาช้านานแล้ว โดยเป็นที่ยอมรับกันมาโดยตลอด และยังคงดำรงอยู่กระทั่งปัจจุบัน เพราะวัดเป็นแหล่งศึกษาสำหรับมวลชนมาแต่อดีต แม้ทุกวันนี้ ผู้ที่ขาดโอกาสที่จะได้รับการศึกษาจากรัฐ ก็ยังมาบวชเรียนที่วัดเพื่อเพิ่มโอกาสทางการศึกษา (และการประกอบอาชีพในฐานะคฤหัสถ์) สันนิษฐานว่าการที่พระชั้นผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่ปฏิเสชวิชาทางโลกนั้น เป็นเพราะท่านเติบโตมากับการศึกษาปริยัติธรรมแบบใหม่ที่แยกวิชาทางโลกออกไปรวมทั้งการได้รับอิทธิพลจากความคิดที่แยก "โลก" ออกจาก"ธรรม"นับแต่รัชกาลที่ ๖ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็เท่ากับเป็นเครื่องฟ้องว่าระบบปริยัติธรรมอย่างใหม่นั้นได้ครอบงำและทำลายการศึกษาแบบอื่นภายในวัดจนทำให้พระที่เรียนมากับระบบนี้เข้าใจว่าการศึกษาของสงฆ์มีเพียงประเภทเดียวคือปริยัติธรรม และไม่มี การเรียนวิชาทางโลกเลย

เองที่เป็นอุปสรรคอย่างสำคัญในการปรับปรุงการศึกษาของสงฆ์ให้เปลี่ยนไปจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดวางไว้ ทั้ง ๆ ที่ไม่สอดคล้องกับยุคสมัยแล้ว ขณะเดียวกันก็ทำให้การปฏิรูปการศึกษาในด้านอื่น ๆ เกิดขึ้นได้ยาก หรือใช้เวลานานมาก อาทิ การศึกษาระดับอุดมศึกษาหรือมหาวิทยาลัยสงฆ์ ซึ่งใช้เวลาถึง ๒๕ ปีกว่าคณะสงฆ์จะยอมรับ (อย่างน้อยก็ในนาม) และต้องใช้เวลาเกือบ ๕๐ ปีกว่าคณะสงฆ์จะร่วมผลักดันจนรัฐยอมรับรองสถานภาพของมหาวิทยาลัยสงฆ์

แรงเฉื่อยของคณะสงฆ์ไม่เพียงทำให้การปฏิรูปการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ริเริ่มขึ้นได้หมดพลังไปจนเหลือเพียงแค่รูปแบบเท่านั้น หากยังทำให้การศึกษาของสงฆ์ถูกลดทอนความสำคัญลงไป แทนที่จะเป็นภารกิจหลักของคณะสงฆ์ตามความมุ่งหวังของพระองค์และตามหลักการทางพุทธศาสนา ภารกิจหลักของคณะสงฆ์ในระยะหลังกลับได้แก่การปกครอง เป็นการปกครองเพื่อการปกครอง มิใช่การปกครองเพื่อการศึกษา อันเป็นแบบแผนที่พระพุทธองค์ได้ทรงวางไว้ และสืบต่อเป็นประเพณีช้านาน

ควรขยายความในที่นี้ว่าความสัมพันธ์ในวัดหรือชุมชนสงฆ์ในอดีตล้วนเป็นไปเพื่อการศึกษาหรือฝึกฝนพัฒนาตน เริ่มจากความสัมพันธ์ระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธวิหาริก หน้าที่อุปัชฌาย์ในการปกครองพระที่ตนบวชให้นั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อดูแลให้พระที่บวชเข้ามาใหม่นั้นได้รับการศึกษา ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นแม่แบบให้แก่ความสัมพันธ์อื่น ๆ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าอาวาสกับลูกวัด ซึ่งโดยเนื้อแท้เป็นความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ เจ้าอาวาสมีหน้าที่อบรมแนะนำให้พระในวัดมีการเล่าเรียนฝึกฝน ดูแลให้มีความประพฤติที่ดีงาม ดังสมัยก่อนนิยมเรียกเจ้าอาวาสว่าอาจารย์ ใช่แต่ความสัมพันธ์ภายในวัดเท่านั้นก็หาไม่ ความสัมพันธ์ระหว่างวัดก็ยังเดินตามแบบแผนนี้ ดังเห็นได้ว่าเครือข่ายระหว่างวัดต่าง ๆ ในอดีตจะเกิดจากการที่มีอุปัชฌาย์หรืออาจารย์เดียวกัน ในภาคเหนือเครือข่ายที่เรียกว่า หัวหมวดวัด จะอยู่ภายใต้การดูแลของอุปัชฌาย์ ที่เรียกว่า เจ้าหมวดอุโบสถ ในภาคกลาง ศูนย์กลางของเครือข่ายมักเป็นวัดใหญ่ในเมืองซึ่งแวดล้อมด้วยวัดเล็ก ๆ ตามหัวเมือง โดยขยายมาจากความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ กล่าวคือศิษย์เมื่อไปเป็นสมภารวัดใด วัดนั้นก็ขึ้นต่อวัดที่มีอาจารย์เป็นเจ้าอาวาสอยู่ เจ้าอาวาสที่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายมีหน้าที่ประการหนึ่งคือระงับอธิกรณ์หรือข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นตามวัดในเครือข่าย เจ้าอาวาสที่ศูนย์กลางเครือข่ายจึงมีหน้าที่เป็นผู้ปกครองกลาง ๆ แต่เป็นการปกครองที่อิงอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์หรือผ่านความสัมพันธ์ทางการศึกษา เห็นได้ว่า การปกครองของสงฆ์ในอดีตนั้นทุกระดับเป็นไปเพื่อการศึกษา ขณะเดียวกันการศึกษาก็ช่วยให้การปกครองเป็นไปด้วยดี พระธรรมปิฎกได้สรุปว่าการปกครองตามหลักการพุทธศาสนา "เป็นเรื่องของการศึกษา ด้วยการศึกษ และเพื่อการศึกษา"(ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๑ ข: ๕๕)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงตระหนักถึงหลักการดังกล่าวเป็นอย่างดี ดังได้ทรงระบุว่า "เมื่อการเล่าเรียนเจริญขึ้นแล้ว จักสนับสนุนการปกครองเป็นอย่างดี" (อ้างใน พระ

มหาวงศ์ไทย: ๑๓๘) ขณะเดียวกันก็ทรงจัดวางการปกครองสงฆ์ขึ้นมาเพื่อส่งเสริมการศึกษา ดังทรงใช้โครงสร้างการปกครองสงฆ์อย่างใหม่เป็นเครื่องมือในการส่งเสริมและผลักดันการศึกษาสงฆ์อย่างใหม่ให้เผยแพร่ไปทั่วพระราชอาณาจักร มีการเลื่อนสมณศักดิ์ให้แก่ผู้ที่มีความสามารถในการจัดการศึกษาสงฆ์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ^๑ ขณะเดียวกันผู้ที่มีความสามารถทางด้านการศึกษาก็ถูกส่งไปเป็นเจ้าคณะตามมณฑลหรือหัวเมืองต่าง ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งความสำเร็จทางการจัดการศึกษาทรงถือว่าเป็นเกณฑ์สำคัญในการวัดความสามารถทางการปกครอง ไซแต่เท่านั้นพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ฉบับแรกก็ยังให้ความสำคัญกับหลักการดังกล่าว ดังมีพระบรมราชโองการตรัสไว้เป็นข้อความเบื้องต้นของพระราชบัญญัติว่า “ถ้าการปกครองสงฆ์มณฑลเป็นไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาจะรุ่งเรืองถาวร และจะชักนำประชาชนทั้งหลายให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาว่า ประพฤติดีมีปฏิบัติ และว่าเรียนวิชาคุณในสงฆ์สำนักยิ่งขึ้นเป็นอันมาก” (เน้นในที่นี้)

แต่คณะสงฆ์หลังจากนั้นได้เน้นเรื่องการปกครองมากจนมองข้ามการศึกษา เห็นได้จากพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ๒ ฉบับ หลังจากจะไม่มีมาตราใดที่พูดถึงการศึกษาแล้ว ยังกำหนดให้เจ้าอาวาสทำหน้าที่ด้านการบริหารและการปกครองเป็นหลัก ขณะที่การดูแลเอาใจใส่ในการศึกษาอบรมและสั่งสอนพระและคฤหัสถ์เป็นเรื่องรอง คืออยู่ในลำดับที่ ๓ หรือรองสุดท้ายของหน้าที่เจ้าอาวาส ผลที่ตามมาคือการศึกษาของสงฆ์ถูกลดความสำคัญลงจนไม่ถือว่าเป็นงานหลักของผู้ปกครองสงฆ์ไม่ว่าในระดับใด ดังเห็นได้ว่า การศึกษาด้านปริยัติธรรมทุกวันนี้ คณะสงฆ์ถือว่าไม่มีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดการศึกษาหรือจัดให้มีการเล่าเรียน หากให้เป็นเรื่องที่แต่ละวัดหรือท้องถิ่นจะดำเนินการกันเอง คณะสงฆ์จะรับผิดชอบเฉพาะการจัดสอบเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นการศึกษาด้านปริยัติธรรมจึงแทบจะถูกปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม เพราะเมื่อตกมาถึงเจ้าอาวาส ส่วนใหญ่ก็หาได้ใส่ใจไม่เนื่องจากไม่ถือว่าเป็นงานหลัก ยิ่งเกณฑ์การเลื่อนสมณศักดิ์ไปให้น้ำหนักกับความสามารถด้านการปกครองและการก่อสร้างยิ่งกว่าด้านการศึกษา เจ้าอาวาสก็ยิ่งไม่มีแรงจูงใจในการจัดการศึกษาด้านปริยัติธรรม จึงไม่น่าแปลกที่พบว่า รายจ่ายของวัดที่ใช้ไปในด้านศึกษานั้นมีน้อยมาก ตรงข้ามกับรายจ่ายด้านก่อสร้าง อาทิ วัดในกรุงเทพฯ ใช้จ่ายเงินเพื่อการศึกษาเฉลี่ยเพียงร้อยละ ๗ ขณะที่รายจ่ายด้านการก่อสร้างสูงถึงร้อยละ ๔๒ (เรื่องฤทธิ์: ๓๑) กล่าวได้ว่านี่เป็นสาเหตุสำคัญที่แม้การปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์จะผ่านมา ๘๐ ปีแล้ว การศึกษาด้านปริยัติธรรมก็ยังไม่แพร่หลายทั่วถึง ยิ่งในชนบทด้วยแล้ว ส่วน

^๑ อาทิ ทรงแต่งตั้งพระเทพเมธี (อ้วน ดิสโล) ซึ่งประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษา (และการปกครอง) ในมณฑลอุบลราชธานี ไปเป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา หลังจากทรงพบว่ามณฑลนั้นมีปัญหาในการจัดการศึกษานักธรรม (ภายหลังเจ้าคุณท่านนี้ได้รับเลื่อนสมณศักดิ์สูงถึงชั้นสมเด็จพระมหาธีรวงศ์) นอกจากนั้นเมื่อมีปัญหาทำนองเดียวกันในมณฑลอุดร ก็ทรงตั้งพระธรรมยุตมาเป็นเจ้าคณะมณฑล ด้วยทรงถือว่ามีความสามารถในการจัดการศึกษา (กิตติรัตน์: ๑๑๓, ๑๒๐-๑๒๓)

มากไม่มีการสอนเลยแม้แต่ขั้นต่ำสุด (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๑๕๑) จึงไม่น่าแปลกที่เจ้าอาวาสวัดเป็นอันมาก รวมทั้งผู้รักษาการเจ้าอาวาส ไม่มีวุฒิทางปริยัติธรรมเลย

ใช่แต่เท่านั้น การศึกษาที่เป็นการอบรมข้อวัตรและวินัยสำหรับการครองตนเป็นบรรพชิตที่ดี ก็ถูกปล่อยปละละเลยเช่นกัน ในอดีตแม้การศึกษาปริยัติธรรมจะไม่ทั่วถึง แต่ทุกวัดก็มักจะมีการอบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรในเรื่องข้อวัตรและวินัยโดยถือเป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสและอุปัชฌาย์อาจารย์ ยิ่งเป็นพระบวชใหม่ก็ยิ่งต้องอยู่กับครูบาอาจารย์จนกว่าจะบวชครบ ๕ พรรษาตามธรรมเนียมที่เรียกว่า "ถือนิสัย" แต่ปัจจุบันเจ้าอาวาสส่วนใหญ่ก็ไม่ได้ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนศิษย์วัดแล้ว ส่วนหนึ่งคงเพราะเข้าใจว่าหน้าที่ของเจ้าอาวาสคือ"ปกครอง"ซึ่งถูกตีความให้หมายถึงการบริหารจัดการ บังคับบัญชา และควบคุมกำกับอันเป็นเรื่องอำนาจ แทนที่จะมองว่าการปกครองนั้นแยกไม่ออกจากการอบรมสั่งสอน สาเหตุอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้เจ้าอาวาสเป็นอันมากไม่ได้อบรมสั่งสอนพระเณรในวัดก็เพราะหมดเวลาไปกับกิจนิมนต์ พิธีกรรม การก่อสร้าง และหาเงินเข้าวัด ในทำนองเดียวกันอุปัชฌาย์ก็ไม่มีเวลาให้แก่สังฆวิহারิก หรือผู้ที่ตนบวชให้ เพราะนอกจากปีหนึ่ง ๆ จะบวชพระมากมายจนจำชื่อแทบไม่ได้แล้ว อุปัชฌาย์ยังมีตำแหน่งเจ้าคณะฟองมาด้วย จึงถูกราชการคณะสงฆ์ดึงเวลาไปอีกไม่น้อย จึงได้แต่เป็นเพียงผู้ประกอบพิธีอุปสมบท ส่วนใครที่ได้บวชแล้วก็ถูกปล่อยปละละเลย ไม่มีผู้ดูแลอบรมสั่งสอน กลายเป็นว่าพระส่วนใหญ่ในปัจจุบันนอกจากจะไม่มีความรู้ด้านปริยัติธรรมแล้ว ยังไม่รู้จักรับการครองตนที่ถูกต้องในฐานะบรรพชิต ซ้ำยังถูกปล่อยให้ทำอะไรหรือไปไหนมาไหนได้ตามใจชอบ ทั้ง ๆ ที่บวชได้ไม่นาน จึงไม่แปลกที่พระซึ่งมีความประพฤติไม่น่าเลื่อมใสนับวันจะมีมากขึ้น

การปกครองที่มองข้ามการศึกษา หรือไม่อิงการศึกษา แม้จะอาศัยการบังคับ ควบคุม ลงโทษ โดยมุ่งป้องปรามสกัดกั้นคนชั่ว แต่ในที่สุดแล้วกลับกลายเป็นว่ามีคนเลวคนชั่วเกิดขึ้นมากมายจนควบคุมไม่อยู่ ลงโทษไม่หมด เพราะไม่ได้มุ่งสร้างหรือฝึกฝนส่งเสริมให้มีคนดีเพิ่มขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อคนดีน้อยลงไปเรื่อย ๆ ขณะที่คนชั่วมากขึ้น ในที่สุดคนชั่วเหล่านั้นก็เข้ามาทดแทนคนดี ๆ ในระบบปกครอง จนระบบดังกล่าวแทนที่จะเป็นตัวแก้ปัญหา กลับกลายเป็นตัวก่อปัญหา จึงตกอยู่ในความเสื่อมโทรม การปกครองที่มองข้ามการศึกษาจึงเป็นการปกครองที่นอกจากจะไร้ประสิทธิภาพแล้ว ยังทำลายตัวเอง นี่คือนิสัยที่กำลังเกิดขึ้นกับการปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบัน

แนวทางการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์

การปฏิรูปคณะสงฆ์และการฟื้นฟูพุทธศาสนาไม่อาจสำเร็จได้ หากปราศจากการปฏิรูปการปกครองและการศึกษาของสงฆ์ไปพร้อม ๆ กัน โดยให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ว่าจำเพาะการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์นั้นหลักการหนึ่งที่ต้องให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งก็คือ คือหลักการ"บูรณาการ" การศึกษาของสงฆ์ที่พึงปรารถนาควรมีลักษณะบูรณาการ หรือเชื่อมโยงอย่างไม่แยกส่วน ทั้งในด้านบทบาท เนื้อหา และการจัดการ ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑.ทำหน้าที่หรือมีบทบาท ๒ ด้านไปพร้อมกัน ได้แก่บทบาทในการสร้างภิกษุสามเณรที่มีคุณภาพ และบทบาทในการส่งเสริมการศึกษาของมวลชน

การศึกษาของสงฆ์หรือการศึกษาที่จัดขึ้นในวัดในอดีตไม่เคยแยกบทบาททั้งสองออกจากกัน แม้จะมีความพยายามนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาแต่ก็ไม่เคยทำได้สำเร็จ เพราะชาวบ้านเป็นอันมากก็ยังคงส่งลูกหลานมาบวชเรียนในวัด เพื่อพร้อมกลับไปใช้ชีวิตคฤหัสถ์ตามประเพณีบวชเรียนที่มีมาแต่ดั้งเดิม เป็นแต่ว่าผู้ที่มาบวชเรียนในระยะหลังล้วนเป็นลูกคนยากคนจน ซึ่งขาดโอกาสที่จะได้รับการศึกษาที่รัฐจัดให้ กลายเป็นว่าการศึกษาของคณะสงฆ์(รวมทั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์)ได้กลายเป็นช่องทางสำหรับสำหรับผู้ด้อยโอกาสในสังคม อย่างไรก็ตามความจริงข้อนี้ถูกมองข้ามมาโดยตลอดไม่ว่าจากคณะสงฆ์หรือรัฐ ผลส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นกับคณะสงฆ์โดยตรงก็คือความขัดแย้งระหว่างพระผู้้น้อยที่ต้องการเรียนวิชาทางโลกกับพระผู้ใหญ่ที่พยายามควบคุมบังคับให้พระผู้้น้อยศึกษาแต่ปริยัติธรรม ซึ่งโยงไปสู่ปัญหาการศึกษาปริยัติธรรมที่ตกต่ำลงเพราะผู้เรียนขาดแรงจูงใจ ในขณะที่เดียวกันพระเถระจำนวนไม่น้อยก็ถูกผลักดันให้ต้องไปเรียนวิชาทางโลกเอาเองในสถานที่ไกลหูไกลตาเจ้าอาวาสและมีสภาพที่อาจไม่เอื้อต่อเพศบรรพชิต หากไม่ก็อยู่วัดอย่างไม่เต็มใจเพียงเพื่อรอวันสึกดังได้กล่าวมาแล้ว

แม้ปัจจุบันการศึกษาของรัฐจะแพร่หลายไปมากแล้ว รวมทั้งขยายการศึกษาภาคบังคับไปเป็น ๙ ปีซึ่งมีผลให้ผู้มาบวชเรียนเป็นสามเณรลดจำนวนลงเป็นลำดับ^๙ แต่วัดหรือการศึกษาของสงฆ์ก็ยังคงเป็นที่พึ่งของคนยากคนจนที่ไม่สามารถส่งเสียให้ลูกได้เรียนในโรงเรียนมัธยมของรัฐได้ คนที่มาบวชเรียนเพื่อหวังโอกาสทางการศึกษาจึงจะยังมีอยู่เป็นอันมากและจะเป็นเช่นนี้ไปอีกนาน ในเมื่อนี้คือความเป็นจริงที่ไม่อาจปฏิเสธได้ จึงเป็นการดีกว่าที่จะจัดการศึกษาสงฆ์ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงคือพร้อมรองรับและสนองความต้องการของคนเหล่านี้ ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการสืบต่อประเพณีบวชเรียนของไทยแต่เดิม หากยังช่วยลดความไม่เสมอภาคทางการศึกษาและลดช่องว่างทางสังคมอีกด้วย

คุณประโยชน์ที่จะบังเกิดขึ้นกับพระศาสนาและคณะสงฆ์โดยตรงก็คือ เป็นโอกาสที่คณะสงฆ์จะได้ปลูกฝังให้ประชาชนมีศีลธรรมจรรยาตั้งแต่เล็ก หากว่าการศึกษาทางโลกและทางธรรมเชื่อมประสานกัน (ดังจะได้กล่าวต่อไป) ขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างความผูกพันให้แก่ผู้ที่สึกออกไปหลังจากบวชเรียนได้ตามความมุ่งหมายแล้ว คนเหล่านี้เองที่จะเป็นกำลังให้แก่คณะสงฆ์ แทนที่จะเฉยเมยเพราะได้รับประสบการณ์ไม่ดีจากเจ้าอาวาสดังที่มักเกิดขึ้นในปัจจุบัน ใช่แต่เท่านั้นมีความเป็นไปได้มาก(อย่างน้อยก็มากกว่าในปัจจุบัน)ว่า ประสบการณ์ที่ดีจากการศึกษาในวัดและความสัมพันธ์ที่ดีกับพระผู้ใหญ่ในวัดย่อมเอื้อให้มีพระเถระจำนวนไม่น้อยบวชต่อ เท่ากับว่าการส่งเสริมการศึกษาของมวลชนนั้นในที่สุดแล้วย่อมช่วยให้เกิดศาสนทายาทที่มีคุณภาพ ปฏิเสธไม่ได้ว่าการที่คณะสงฆ์ในอดีตมีพระสืบต่อมาไม่ขาด

^๙ ในช่วงเวลาเพียง ๘ ปี สามเณรทั่วประเทศลดจำนวนลงจาก ๑๓๗,๖๓๘ รูปในปี ๒๕๓๑ เหลือ ๙๓,๖๙๓ รูป ในปี ๒๕๓๘ คือลดจากร้อยละ ๓๕ ของพระเถระทั่วประเทศ มาเป็นร้อยละ ๒๕ (พระราชนวรมณี: ๑๓)

สายก็เพราะวัดได้ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่มวลชนด้วย มิใช่มุ่งผลิตพระภิกษุที่มีคุณภาพเท่านั้น ดังเห็นได้ว่าพระสงฆ์ที่ทรงคุณธรรมและอุทิศทั้งชีวิตให้แก่พระศาสนาส่วนใหญ่ในอดีตก็เริ่มต้นจากการบวชเรียนเพื่อหวังจะมีความรู้สำหรับกลับไปใช้ชีวิตคฤหัสถ์ หากแต่การศึกษาในทางธรรมที่เกิดขึ้นตามมาก็ช่วยให้เกิดศรัทธาและความซาบซึ้งในเพศบรรพชิต จนกลายเป็นกำลังสำคัญให้แก่คณะสงฆ์

อย่างไรก็ตามพึงเข้าใจว่าการส่งเสริมการศึกษาของมวลชนในที่นี้มิได้มีความหมายเพียงแค่การเปิดทางให้ประชาชนเข้าวัดหรือการศึกษาของสงฆ์เป็นทางผ่านเพื่อมีความรู้ในการประกอบอาชีพเท่านั้น หากยังมีความหมายรวมถึงการเอื้อให้ประชาชนมีความรู้เพื่อสามารถดำรงชีวิตด้วยดีในสังคม ตลอดจนจนพร้อมที่จะเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม เช่น มีความรู้ความเข้าใจในสภาพปัญหาของชุมชน ตลอดจนความเป็นไปในสังคมวงกว้างที่ส่งผลกระทบต่อตนเองและชุมชน มีทักษะในการคิดและแก้ไขปัญหาชีวิต สามารถพัฒนาความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นได้ รวมทั้งมีจิตสำนึกและความรับผิดชอบเพื่อช่วยให้ชุมชนของตนมีความเจริญก้าวหน้า นั่นหมายความว่า การสร้างสำนึกในทางจริยธรรมตลอดจนการให้ความรู้ทางศาสนาแก่ประชาชนก็จัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของการส่งเสริมการศึกษาของมวลชนด้วย

จะว่าไปนี่มิใช่บทบาทที่แปลกใหม่ เพราะในอดีตการศึกษาในวัดหรือการบวชเรียนกล่าวโดยรวมแล้วก็เพื่อให้บุคคลมีความพร้อมที่จะเป็นคนของชุมชนโดยสมบูรณ์ โดยนอกจากจะเรียนรู้วัฒนธรรมขนบธรรมเนียมของชุมชน และเรียนวิชาความรู้ที่นำไปใช้ประโยชน์ได้หรือตรงกับความต้องการของชุมชนแล้ว ยังฝึกฝนในทางศีลธรรมจรรยาเพื่อเป็นสมาชิกที่ดีมีคุณค่าของชุมชนด้วย (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๑๐) เพิ่งมาในระยะไม่กี่สิบปีมานี้เองที่บทบาทดังกล่าวได้หายไปจากวัดหรือไม่สามารถทำได้ดีดังแต่ก่อน ส่วนหนึ่งก็เพราะการจำกัดการศึกษาภายในวัดให้แคบเหลือเพียงแค่การผลิตศาสนทายาทที่ดี โดยไม่ถือว่าการให้การศึกษาแก่ประชาชนเป็นเรื่องของวัด จนกลายเป็นว่าแม้แต่ศีลธรรมจรรยาของเยาวชนในชุมชนก็ไม่ถือว่าเป็นความรับผิดชอบของวัดที่จะต้องดูแลเอาใจใส่ด้วย

จะเห็นได้ว่าการศึกษาในที่นี้มิได้หมายถึงการเรียนการสอนในห้องเรียนเท่านั้น หากรวมไปถึงกระบวนการฝึกฝนอบรมที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้และพัฒนาตนไม่ว่าในทางสติปัญญา จิตสำนึก และพฤติกรรม เรื่องนี้จะได้กล่าวต่อไป

๒. การให้ความรู้ทางธรรมควบคู่กับความรู้ทางโลก

มองในแง่หนึ่งข้อนี้เป็นผลสืบเนื่องจากข้อแรก เพราะเมื่อขยายการศึกษาของสงฆ์ให้เอื้อต่อการศึกษาของประชาชนมากขึ้น ก็จำเป็นต้องอยู่เองที่จะต้องมีการเรียนรู้วิชาการทางโลกด้วยนอกเหนือจากวิชาทางธรรมหรือวิชาทางพระ ในอดีตวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาวิชาทางโลกแทบทุกแขนงเท่าที่ชุมชน

ต้องการ” ซึ่งรวมไปถึงวิชาช่างและศิลปะพื้นบ้าน (เสฐียรโกเศศ: ๑๓๙-๑๔๐) แม้ในปัจจุบันศูนย์กลางการศึกษาวิชาการทางโลกได้เคลื่อนย้ายออกจากวัดไปแล้ว แต่วิชาการทางโลกก็ยังเป็นสิ่งที่ประชาชน โดยเฉพาะที่ยากจนในชนบทยังคาดหวังจากวัด อีกทั้งวัดก็ยังมียุทธศาสตร์ทางการศึกษาที่จะทำได้อีกมาก เพื่อช่วยให้ชุมชนมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ในฐานะที่วัดเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน

แต่ความรู้ทางโลกนั้นหาได้มีคุณค่าต่อประชาชนเท่านั้นไม่ หากยังมีประโยชน์สำหรับพระสงฆ์ ในการบำเพ็ญศาสนกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้นด้วย ดังพระธรรมปิฎกได้ชี้ว่า ความรู้ทางโลกเป็นฐานและทางเดินให้แก่ความรู้ทางธรรม กล่าวคือมองอะไรได้กว้างขึ้น และสามารถใช้ความรู้ทางธรรมนั้นเพื่อช่วยให้เกิดประโยชน์สุขได้อย่างหนักแน่นมั่นคงและกว้างขวางขึ้น นอกจากนั้นความรู้ทางโลก ตลอดจนประสบการณ์ชีวิตในโลกยังเป็นทุนอุดหนุนเกื้อกูลแก่การรู้ธรรมอีกด้วย (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๙๑-๙๓)

ในโลกที่กำลังมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ความรู้ทางโลกเป็นสิ่งที่จำเป็นมากสำหรับพระสงฆ์ ในการประกาศศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักเป็นอย่างดี ถึงกระแสสังคมที่ไหลบ่ามากระทบสังคมไทยอย่างหนักในยุคของท่าน ด้วยเหตุนี้จึงทรงส่งเสริมให้พระโดยเฉพาะฝ่ายธรรมยุตเรียนรู้วิชาสมัยใหม่ ปัจจุบันสังคมไทยก็กำลังประสบกับกระแสที่รุนแรงไม่แพ้กันคือกระแสโลกาภิวัตน์ การที่พระสงฆ์จะสามารถชี้แนะให้ประชาชนตระหนักถึงคุณค่าของธรรมและสามารถนำธรรมะมาใช้ให้เหมาะกับชีวิตและสังคมได้ จำเป็นที่ท่านจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับสภาพสังคมและปัจจัยที่มากกระทบ ไม่ว่าค่านิยม โลกทัศน์ หรือระบบต่าง ๆ ที่มีผลต่อวิถีชีวิตและความนึกคิดของผู้คน ลำพังความรู้เดิม ๆ จากประสบการณ์ในหมู่บ้านหรือจากการสังเกตสภาพความเป็นไปในสังคม ไม่น่าจะเพียงพอที่จะช่วยให้ท่านทำงานเผยแผ่อย่างได้ผล หากมีความจำเป็นที่ท่านจะต้องศึกษาหาความรู้ทางโลกเพิ่มเติมควบคู่กับการศึกษาวิชาการสมัยใหม่ ทั้งนี้มิใช่เพราะวิชาการเหล่านั้นเป็นสังฆธรรม หากเพื่อให้เข้าใจทั้งประโยชน์และข้อจำกัดของมัน จะทำเช่นนั้นได้การศึกษาวิชาการทางโลกจะต้องไม่เดินตามแบบแผนหรือหลักสูตรของโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัยทั่วไป แต่จะต้องเป็นการศึกษาโดยใช้มุมมองหรือโลกทัศน์แบบพุทธซึ่งให้ความสำคัญกับมิติด้านจิตใจด้วย โดยมีจริยธรรมแบบพุทธ (ที่มุ่งประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านไปพร้อมกัน) เป็นเกณฑ์วัดคุณค่า ไม่คล้อยตามคุณค่าแบบวัตถุนิยมที่แฝงมากับวิชาการสมัยใหม่ รวมถึงคติความเชื่อที่ว่าความรู้ที่ปลอดจากคุณค่า(value-free) อย่างไม่ไถ่ตาม ข้อที่พึงตระหนักก็คือ แม้วิชาสมัยใหม่จะมีความสำคัญ ก็ไม่ควรละทิ้งหรือรังเกียจภูมิปัญญาดั้งเดิมอย่างที่เคยมีความผิดพลาดมาแล้วในสมัยพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

“ อันที่จริง ไม่ใช่แต่ชุมชนเท่านั้น แม้กระทั่งราชธานี ก็ต้องพึ่งความรู้และทักษะทางช่างของพระสงฆ์ด้วยเช่นกัน ดังในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีประกาศให้ทำบัญชีรายชื่อพระสงฆ์สามเณรในกรุงเทพ ฯ และเมืองขึ้น ที่เป็นช่างทอง ช่างเงิน ช่างตีเหล็ก เพื่อจะได้นิมนต์มาช่วยราชการเวลาที่มีพระบรมราชโองการให้สร้างพระพุทธรูปหรือพระเจดีย์ที่เป็นเครื่องทอง ทำนองเดียวกับที่รัชกาลก่อน ๆ เคยนิมนต์พระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างเขียนช่างปั้นมาช่วยงานในพระอารามหลวง (พระจอมเกล้าฯ ๒๕๒๗: ๓๕-๓๖)

ความเข้าใจผิดประการหนึ่งเกี่ยวกับการเรียนวิชาการทางโลกก็คือ จะทำให้พระสึกเร็วเข้า ความคิดนี้ไม่ใช่เพิ่งมีในสมัยนี้ หากมีมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ แล้ว อันที่จริงก็มีเหตุให้ชวนคิดไปได้เช่นนั้น เพราะไม่กี่ปีหลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งมหาวิทยาลัย โดยปฏิรูปหลักสูตรใหม่ให้พระเณรได้เรียนวิชาเลขและภาษาอังกฤษด้วย ปรากฏว่าพระเณรที่บวชใหม่ของวัดบวรนิเวศวรวิหารพากันสึกกันมาก ดังมีสถิติว่าพระเณรที่บวชในพ.ศ.๒๔๔๒ จำนวน ๖๐ เศษ เมื่อออกพรรษาแล้วสึกเกือบหมดเหลือเพียง ๓ รูป เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการสมัยนั้นถึงกับตั้งข้อสังเกตว่าการศึกษาศรีปริยัติธรรมแบบใหม่นั้น ทำให้พระเณร"ไม่มีใครจะบวชอยู่ทนเหมือนดังเช่นผู้ที่เรียนอย่างเก่าด้วยปาก"(อ้างใน พระมหาวงศ์ไทย: ๕๓) อย่างไรก็ตาม การที่พระเณรสึกมากเช่นนี้ไม่น่าจะเป็นเพราะว่าหลักสูตรใหม่ที่มีการศึกษาทางโลกนั้นเปลี่ยนความตั้งใจของพระให้สึกเร็วขึ้น แต่น่าจะเป็นเพราะปริยัติธรรมแบบใหม่นั้นสามารถดึงดูดฆราวาสที่อยากรู้วิชาทางโลกให้เข้ามาบวชกันมากขึ้นต่างหาก (และเมื่อเรียนจบแล้วก็ป็นธรรมดาที่ย่อมสึกออกไป) พูดอีกอย่างคือ ปริยัติธรรมแบบใหม่นี้สามารถดึงดูดพระเณรที่ตั้งใจบวชชั่วคราวให้เข้ามาเรียนกันมากเนื่องจากมีการสอนวิชาทางโลกด้วย ในขณะที่ปริยัติศึกษาแบบเก่ามีแต่วิชาทางพระล้วน ๆ จึงไม่สามารถดึงดูดพระเณรกลุ่มนี้มาได้มากนัก (พระกลุ่มนี้ถึงแม้ไม่ได้เล่าเรียนวิชาสมัยใหม่ ก็คงมีแนวโน้มที่จะหันไปเรียนวิชาทางโลกแบบดั้งเดิมซึ่งมีสอนอยู่แล้วในวัดมากกว่าที่จะเรียนบาลีซึ่งใช้เวลานานหลายปีกว่าจะสำเร็จ) ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่พระเณรซึ่งเรียนปริยัติธรรมแบบใหม่จะมีการสึกในสัดส่วนที่มากกว่าระบบเดิม โดยที่พระซึ่งสึกหาลาเพศไปนั้นก็คิดจะสึกอยู่ก่อนแล้ว ความคิดที่ว่าการศึกษาวิชาทางโลกจะทำให้พระสึกมากกว่าการศึกษาศรีปริยัติธรรมล้วน ๆ นั้นเป็นการเข้าใจไปเองมากกว่า ดังพระธรรมปิฎกได้ชี้ว่า เมื่อเปรียบเทียบผู้จบมหาวิทยาลัยสงฆ์กับผู้สำเร็จการศึกษาศรีปริยัติธรรมสายบาลีแล้ว สัดส่วนผู้ที่สึกหาลาเพศไปไม่ได้แตกต่างกันเลย (ป.อ.ปัญตโต ๒๕๒๙: ๑๒๗)

ควรกล่าวย่ำว่าความรู้หรือวิชาการทางโลกนั้นไม่ได้หมายจำเพาะวิชาที่ใช้ประกอบอาชีพได้เท่านั้น หากหมายถึงความรู้เกี่ยวกับสภาพและปัญหาของสังคมและโลกสมัยใหม่ รวมไปถึงสถานการณ์ปัจจุบันของพุทธศาสนาทั้งในระดับประเทศและระดับโลก ซึ่งควรที่พระสงฆ์จะต้องเข้าใจและรู้เท่าทันเพื่อปฏิบัติตนได้ถูกต้องและพร้อมสร้างสรรค์ให้เกิดความเจริญแก่สังคมและพระศาสนา

๓. การประสานระหว่างปริยัติกับปฏิบัติ

การศึกษาของคณะสงฆ์ในรอบศตวรรษที่ผ่านมาให้ความสำคัญกับปริยัติศึกษา ขณะที่การศึกษาด้านอื่น ๆ ถูกละเลยและบั่นทอนจนเรียวลง กระทั่งเกิดความเข้าใจไปว่าการศึกษาของสงฆ์คือปริยัติศึกษาเท่านั้น

ปริยัติและปฏิบัติเป็นกิจของสงฆ์ที่ต้องทำควบคู่กันมาแต่สมัยพุทธกาล การแบ่งแยกพระสงฆ์ออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายปริยัติได้แก่คามวาสี และฝ่ายปฏิบัติได้แก่อรัญวาสี เป็นประเพณีที่เกิดขึ้นสมัยหลัง

โดยไทยรับมาจากนิกายลังกาวงศ์ แม้กระนั้นก็ยังไม่ได้มีการแยกปริยัติและปฏิบัติอย่างเด็ดขาดดังในปัจจุบัน จนสมาธิภาวนากลายเป็นเรื่องของวัดป่า และเป็นส่วนเกินของการศึกษาสงฆ์ทั้งในวัดบ้านและวัดเมือง

จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรื้อฟื้นการปฏิบัติหรือการเจริญสมาธิภาวนาให้กลับมาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาสงฆ์ โดยพึงถือว่าสมาธิภาวนานั้นมิใช่เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการฝึกฝนอบรมภิกษุสามเณรเพื่อให้เป็นศาสนทายาทที่ดีเท่านั้น หากยังเป็นประโยชน์สำหรับการดำเนินชีวิตอย่างคฤหัสถ์ด้วย เพราะธรรมชาติของคฤหัสถ์นั้นต้องประสบกับความผันผวนแปรปรวนและการกระทบกระทั่งยิ่งกว่าบรรพชิตด้วยซ้ำ จึงควรรู้วิธีรักษาจิตใจให้สงบเพื่ออยู่อย่างมีความสุขได้ท่ามกลางความร้อนแรง

สำหรับพระสงฆ์เองยังมีความจำเป็นต้องรู้วิธีเจริญสมาธิภาวนา เพราะต้องอาศัยความสุขจากภายในหล่อเลี้ยงชีวิตพรหมจรรย์ โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันซึ่งกระแสวัตถุนิยมและบริโภคนิยมไหลบ่าท่วมท้นทุกหนแห่งไม่เว้นแม้แต่วัดวาอาราม จนยากที่พระภิกษุจะครองตนให้ถูกต้องตามพระวินัยได้หากไม่มีสมาธิภาวนาช่วยรักษาใจ ขณะเดียวกันในเมื่อคฤหัสถ์เองทุกวันนี้มีปัญหามากมายทางจิตใจเนื่องจากต้องแข่งขันดิ้นรนมากขึ้น พระสงฆ์จึงควรมีประสบการณ์ทางสมาธิภาวนาและความรู้เกี่ยวกับจิตใจ เพื่อสามารถให้คำชี้แนะแก่เขาในการแก้ปัญหาจิตใจอย่างตรงจุด นอกเหนือจากการสงเคราะห์ทางด้านพิธีกรรมหรือการทำบุญตามประเพณี

นอกจากปริยัติจะดำรงคู่ปฏิบัติแล้ว ทั้งปริยัติและปฏิบัติควรที่จะประสานสัมพันธ์กันด้วย กล่าวคือมีการอบรมให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการทั่วไปของสมาธิภาวนา เช่น ให้รู้จุดหมายหมายของสมาธิภาวนาแบบพุทธ สามารถแยกแยะได้ว่าแตกต่างจากสมาธิภาวนาของศาสนาอื่นอย่างไร และเห็นความแตกต่างระหว่างสมณะกับวิปัสสนา รวมถึงเข้าใจว่ารูปแบบการปฏิบัติที่หลากหลายนั้นมีอะไรที่เป็นจุดหมายหรือหลักการร่วมกัน ความเข้าใจในเชิงปริยัติดังกล่าวจะช่วยให้การเจริญสมาธิภาวนาเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนา หากไม่แล้วการปฏิบัติอาจผิดพลาด ก่อให้เกิดผลเสียต่อผู้ปฏิบัติและเกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตามการปฏิบัติธรรมในทางพุทธศาสนามีได้มีเฉพาะสมาธิภาวนาเท่านั้น การนำธรรมะมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่นก็เป็นการปฏิบัติธรรมด้วยอย่างหนึ่ง เช่น การนำหลักไตรลักษณ์มาใช้ในการมองความเป็นจริงของโลก เอาหลักสันโดษมาใช้ในการดำเนินชีวิต หรือนำหลักสามัคคีธรรมมาใช้กับหมู่คณะ เป็นต้น นอกจากนั้นสำหรับพระเณร การปฏิบัติยังรวมถึงการประพฤติให้ถูกต้องตามพระวินัยและข้อวัตร (ที่จริงฆราวาสก็มีศีลและวินัยที่ต้องปฏิบัติด้วยเช่นกัน แต่ไม่เข้มงวดหรือมากเท่าพระเณร)

การปฏิบัติเหล่านี้ต้องเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาของสงฆ์ด้วยเช่นกัน ในด้านหนึ่งปริยัติศึกษาจะต้องเป็นไปเพื่อเสริมการปฏิบัติ ในอีกด้านหนึ่งการปฏิบัติก็ควรมีขึ้นเพื่อเสริมปริยัติด้วย กล่าวคือไม่เพียงแต่สอนให้รู้ว่ามีหลักธรรมสำคัญอะไรบ้างในพุทธศาสนา หรือรู้ว่าการปฏิบัติเหล่านี้มีหลักการและ

จุดมุ่งหมายอย่างไร แต่ยังคงมีการฝึกฝนให้รู้จักนำหลักธรรมดังกล่าวมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เช่น ฝึกให้มีทักษะในการคิดและปฏิบัติอย่างถูกต้องตามหลักธรรมเหล่านั้น รวมถึงการรู้จักเลือกสรรหลักธรรมมาใช้ให้เหมาะกับสภาพและปัญหาของบุคคลและสังคม

ปัญหาของปริยัติศึกษาในปัจจุบันก็คือแยกขาดจากการปฏิบัติแทบสิ้นเชิง นอกจากไม่มีการบรรจุการเรียนสมาธิภาวนาไว้ในหลักสูตรแล้ว (ยกเว้นในมหาวิทยาลัยสงฆ์ แต่ก็ให้ความสำคัญน้อยมาก) การเรียนการสอนด้านปริยัติ ก็เน้นการท่องจำเป็นหลัก ไม่มีการฝึกฝนให้นักเรียนคิดเป็นหรือรู้จักประยุกต์ใช้ธรรมให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน พระเณรจึงไม่เห็นประโยชน์จากการเรียนเหล่านี้ ได้แต่ท่องจำเพียงเพื่อให้สอบผ่านเท่านั้น ผลที่ตามมาก็คือนอกจากปริยัติศึกษาจะตกต่ำมาเป็นลำดับแล้ว พระจำนวนไม่น้อยที่สำเร็จออกมาก็ไม่ได้นำหลักธรรมดังกล่าวมาใช้ให้เกิดประโยชน์ อีกทั้งยังไม่มีความสามารถในการชี้แนะหรือสอนญาติโยมให้รู้จักประยุกต์ใช้ธรรมในชีวิตของตน ได้แต่เทศน์อย่างกว้าง ๆ อ้างหลักธรรมทั่วไปที่เป็นนามธรรมและติดศัพท์บาลี แต่ขาดตัวอย่างรูปธรรมหรือวิธีการที่จะนำไปใช้ได้

๔. ประสานระหว่างการศึกษาในรูปแบบกับนอกรูปแบบ

ในอดีตการศึกษาของสงฆ์มีทั้งที่เป็นรูปแบบและนอกรูปแบบ กล่าวคือมีปริยัติศึกษาที่สอนกันเป็นกิจจะลักษณะตามสำนักต่าง ๆ แม้จะมีได้เป็นชั้นเรียนหรือโรงเรียนอย่างปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็มีการอบรมสั่งสอนในเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่มีรูปแบบตายตัว เช่น การสอนวิชาช่าง วิชาโหราศาสตร์ หรือวิชาทางโลกต่าง ๆ ด้วยการฝึกงานหรือเรียนแบบตัวต่อตัว ไม่มีกำหนดเวลาที่แน่นอน และไม่มีหลักสูตรใด ๆ ทั้งสิ้น นอกจากนั้นยังมีการอบรมสั่งสอนเกี่ยวกับวินัยและข้อวัตรโดยเจ้าอาวาสหรืออุปัชฌาย์อาจารย์ ซึ่งก็ไม่มีกิจจะลักษณะเช่นกัน การอบรมดังกล่าวสอดแทรกกลมกลืนไปกับชีวิตประจำวันของพระเณร เช่น ระหว่างฉัน หรือระหว่างที่พระเณรทำการอุปฐาก ในทำนองเดียวกันการฝึกสมาธิภาวนาก็ไม่ได้มีรูปแบบตายตัว

การศึกษานอกรูปแบบดังกล่าวดำรงอยู่กับการศึกษาในรูปแบบหรือปริยัติศึกษามาช้านาน จนเพิ่งสูญหายไปเมื่อไม่กี่สิบปีมานี้ คงเหลือแต่ปริยัติศึกษาที่กลายมาเป็นหนึ่งเดียวโดด ๆ ของการศึกษาสงฆ์ อันที่จริงการศึกษานอกรูปแบบเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากสำหรับการศึกษาของสงฆ์ การที่พระพุทธองค์ทรงตั้งสังฆะหรือชุมชนสงฆ์ขึ้นมาก็เพื่อส่งเสริมให้เกิดการศึกษา โดยอาศัยระเบียบชุมชนและแบบแผนชีวิตที่เรียกว่า“วินัย”เป็นเครื่องฝึกหัดเกลาหรือเอื้อให้เกิดการพัฒนาตนขึ้นทั้งในทางพฤติกรรมและจิตใจ แม้จะไม่มีการเล่นเรียนเขียนอ่านเลย ชีวิตในชุมชนสงฆ์ก็ยังเป็นชีวิตแห่งการศึกษาเพราะพระเณรมีโอกาสที่จะได้รับการฝึกหัดขัดเกลาและชี้แนะจากเจ้าอาวาสหรืออุปัชฌาย์อาจารย์ จากการปฏิบัติตามวินัยและข้อวัตรต่าง ๆ จากการเจริญสมาธิภาวนาด้วยตนเองหรือกับหมู่คณะ ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นการศึกษานอกรูปแบบ ที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายให้เกิดขึ้นจากสังฆะ

การศึกษาสงฆ์ในรอบศตวรรษที่ผ่านมามีความหมายเรียกลงจนเหลือเพียงแค่ปริยัติศึกษาหรือการศึกษาในรูปแบบ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะถูกครอบงำด้วยแบบแผนการจัดการศึกษาอย่างใหม่ที่ยังมีอิทธิพลในปัจจุบันนั่นคือ การศึกษาแบบวัฒนธรรมอุตสาหกรรม หรือการศึกษาแบบโรงเรียนซึ่งมุ่ง"ผลิต"คนที่มีความรู้พร้อมกันคราวละมาก ๆ โดยให้มีความรู้อย่างเดียวกัน (แม้จะมีภูมิหลังหรือลักษณะนิสัยและความโน้มเอียงต่างกัน) ทั้งนี้โดยเน้นความรู้จากตำราที่สามารถควบคุมให้เป็นมาตรฐานเดียวกันได้ง่ายและประเมินผลได้สะดวก การศึกษาแบบนี้สัมพันธ์กับโรงงานอุตสาหกรรมอย่างแยกไม่ออก เพราะนอกจากโรงเรียนจะจำลองแบบมาจากโรงงาน(ซึ่งผลิตสินค้าออกมาคราวละมาก ๆ โดยใช้พิมพ์เดียวกัน และมีการจัดการแบบลดหลั่น)แล้ว ยังมุ่งส่งคนให้ไปทำหน้าที่ต่าง ๆ ในโรงงาน หรือองค์กรแบบโรงงาน (เช่นระบบราชการ) ภายใต้วัฒนธรรมความคิดแบบนี้ การศึกษาไม่ว่าในวงการสงฆ์หรือวงการคฤหัสถ์ก็就会被ทอนความหมายให้กลายเป็นเพียงแค่การศึกษาในรูปแบบหรือการศึกษาในชั้นเรียน แม้ภายหลังจะยอมรับและเปิดโอกาสให้มีการศึกษาแบบอื่น ๆ ขึ้นมา แต่ก็ยังถือว่าการศึกษาในรูปแบบนั้นสำคัญกว่า ดังจะเห็นได้ว่าการปฏิรูปการศึกษาที่พูดถึงในปัจจุบันยังหนีไม่พ้นกรอบคิดที่เน้นการศึกษาในโรงเรียนและมหาวิทยาลัย ขณะที่การศึกษานอกโรงเรียนและการศึกษา"ตามอัธยาศัย"ตลอดจนการศึกษาทางเลือกทั้งหลายไม่ค่อยได้รับความสนใจเท่าไรจากผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

จำเป็นที่จะต้องฟื้นฟูการศึกษานอกรูปแบบขึ้นมา เพื่อให้สังฆะหรือวัดเป็นชุมชนแห่งการศึกษา กล่าวคือ นอกจากการเรียนการสอนในชั้นเรียนแล้ว ควรทำให้สภาพแวดล้อมในวัด วิถีชีวิต และความสัมพันธ์ภายในวัดเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการฝึกหัดขัดเกลาและการเรียนรู้ด้วย นั่นหมายความว่าจะต้องมีการจัดสรรสภาพแวดล้อมและชีวิตความเป็นอยู่ให้เป็นไปในทางที่เอื้อต่อการพัฒนาตนทั้งในด้านพฤติกรรม จิตและปัญญา รวมทั้งปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าอาวาสกับพระเณรในวัดจากผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง(ในความหมายเชิงอำนาจ)มาเป็นความสัมพันธ์แบบอาจารย์กับศิษย์ให้มากขึ้น หรือให้เจ้าอาวาสตระหนักว่าตนมีความรับผิดชอบในการอบรมสั่งสอนศิษย์ด้วย มิใช่โยนให้เป็นหน้าที่ของครูในโรงเรียน หรือถือว่าจัดหาที่เรียนให้พระเณรในวัดก็เพียงพอแล้ว

การศึกษาในรูปแบบกับนอกรูปแบบควรมีการเชื่อมโยงกัน กล่าวคือการสอนในชั้นเรียนตามแบบแผนของการศึกษาสงฆ์ ควรส่งเสริมให้พระเณรนำความรู้ที่เรียนไปปฏิบัตินอกห้องเรียน เช่น กับญาติโยม หรือกับชุมชน หรือนำประสบการณ์นอกห้องเรียนมาเสริมกับความรู้ในชั้นเรียน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางธรรมหรือทางโลก นอกจากนั้นยังควรส่งเสริมให้ระบบหรือสถาบันการศึกษาในรูปแบบสามารถรองรับผู้ที่ผ่านการศึกษานอกรูปแบบได้ด้วย เช่น มีการโอนเทียบคะแนนให้พระเณรที่มีประสบการณ์การทำงานในชุมชน สามารถเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยสงฆ์ได้ ทำนองเดียวกับที่ระบบการศึกษาของรัฐกำลังจะเริ่มในเร็ว ๆ นี้

ที่กล่าวมาข้างต้นค่อนข้างเน้นการศึกษาสำหรับพระเณร แต่ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการศึกษาของสงฆ์นั้นควรอำนวยความสะดวกต่อคฤหัสถ์ด้วย การศึกษาทั้ง ๒ รูปแบบสำหรับคฤหัสถ์นั้น สามารถเกิด

ขึ้นได้ด้วยวิธีการต่าง ๆ มากมายที่ไม่ใช่การเล่าเรียนเขียนอ่านหรือการบรรยายในชั้น การจัดกิจกรรมตามโอกาสเช่น การจัดอบรมกรรมฐาน บวชชีพราหมณ์ หรือจัดค่ายเยาวชน ตลอดจนการจัดอภิปรายและนิทรรศการในเรื่องที่เป็นประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม ก็เป็นการให้การศึกษาแก่ประชาชนได้อย่างหนึ่ง วิธีการหนึ่งที่มีมักจะไม่ค่อยได้รับความสนใจ แต่เป็นวิธีให้การศึกษาที่ดี ก็คือกระบวนการกลุ่ม บุคคลสามารถเรียนรู้ได้มากมายจากปฏิสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนความเห็นภายในกลุ่ม ซึ่งบ่อยครั้งเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์จริง มิใช่จากตำราหรือจากทฤษฎี กระบวนการเรียนรู้ในกลุ่มนี้เกิดขึ้นได้จากการทำให้กลุ่มมีกิจกรรมร่วมกัน อาจเป็นกิจกรรมเฉพาะกิจ หรือกิจกรรมที่ต่อเนื่องยืนยาว อาจเป็นกิจกรรมที่สมมติขึ้นมาหรือกิจกรรมที่สัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านอาทิ เช่น การตั้งกลุ่มสำรวจพันธุ์ไม้หรือนกหายากในชุมชน การประกวดสื่อสารธรรมโดยทำร่วมกันเป็นกลุ่ม การจัดตั้งกลุ่มดูแลรักษาป่า กลุ่มอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์โดยอิงหลักธรรม ดังที่มีการริเริ่มสนับสนุนโดยพระสงฆ์ในหลายท้องถิ่น

นอกจากนั้นการส่งเสริมให้ประชาชนมาใช้วัดเป็นสถานที่พบปะแลกเปลี่ยนความเห็นเกี่ยวกับชุมชน หรือทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ก็เป็นการจัดการศึกษานอกรูปแบบอีกอย่างหนึ่งที่พระสงฆ์สามารถทำได้ กิจกรรมเหล่านั้นนอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนโดยตรงแล้ว ยังให้ความรู้ทางโลกแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องเช่น ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนของตนหรือมีทักษะที่เกี่ยวกับการทำมาหากินส่วนตัวและการพัฒนาชุมชนแล้ว อีกทั้งยังเอื้อให้เกิดการฝึกฝนพัฒนาตนในทางธรรมด้วย เช่น ฝึกให้มีความเสียสละ รับผิดชอบต่อส่วนรวม มีความอดทนเห็นใจผู้อื่น เห็นคุณค่าของการร่วมมือและเชื่อตรงต่อกัน เป็นต้น ทั้งนี้โดยพระสงฆ์นอกจากจะเป็นผู้เอื้อให้เกิดกิจกรรมดังกล่าวแล้ว ยังสามารถช่วยเป็นที่ปรึกษา ให้คำชี้แนะ หรือกระตุ้นให้เกิดข้อคิดในทางธรรม โดยอาจอาศัยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกลุ่มหรือระหว่างทำกิจกรรมนั้น เป็นอุทธานุสสนใจ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือใช้กระบวนการกลุ่มเป็นสื่อสอนธรรมโดยไม่จำเป็นต้องเทศน์บนธรรมาสน์

การศึกษานอกแบบดังกล่าวมา เป็นสิ่งที่วัดทุกวัดสามารถทำได้ เพราะไม่ใช่ทุนรอนมากมาย อีกทั้งยังมีความยืดหยุ่นขึ้นอยู่กับกำลังของแต่ละวัด ขณะเดียวกันก็สามารถเสริมการศึกษาในรูปแบบได้ โดยเฉพาะในแง่ของการประยุกต์ความรู้ที่ได้มาจากการเล่าเรียนให้เกิดผลในทางปฏิบัติ ยิ่งตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องประสานปรีชาญาณเข้ากับปฏิบัติ การศึกษานอกแบบก็ยิ่งมีความสำคัญ โดยเฉพาะการอบรมด้านสมาธิภาวนานั้นยากที่จะสัมฤทธิ์ผลได้จากการศึกษาในรูปแบบหรือในหลักสูตร (หากจัดทำไม่ดีอาจทำให้มีทัศนคติในทางลบต่อสมาธิภาวนา) ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีวิธีการต่าง ๆ เข้ามาเสริม รวมทั้งการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางกายภาพและสังคมเพื่อน้อมและกล่อมเกลาให้เกิดสติสมาธิ และปัญญาไปเป็นลำดับ

๕. จัดการศึกษาแนวราบควบคู่กับการศึกษาแนวตั้ง

นับตั้งแต่คณะสงฆ์เข้ามาดูแลการศึกษาด้านปริยัติธรรมของพระเถรทั่วประเทศ การศึกษาอย่างเดียวที่คณะสงฆ์ถือว่าเป็นความรับผิดชอบได้แก่การศึกษาแนวตั้งกล่าวคือ ดูแลเพียงให้มีการสอบตามลำดับชั้นครบทุกชั้นและดูแลให้ผลการศึกษาเป็นไปตามมาตรฐานของแต่ละชั้นคือ จัดให้มีการสอบปริยัติธรรมแผนกบาลีตั้งแต่ประโยค ๑ ถึงประโยค ๙ และสอบแผนกธรรมตั้งแต่ชั้นตรีถึงชั้นเอกทุกปี แต่คณะสงฆ์จะไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษาแนวราบกล่าวคือไม่สนใจว่าพระเถรที่บวชเข้ามาแล้วจะได้รับการศึกษาทั่วถึงหรือไม่ (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๑๔๐-๑๔๑) โดยถือว่าการจัดการศึกษาปริยัติธรรมเป็นเรื่องที่แต่ละวัดหรือท้องถิ่นต้องดูแลรับผิดชอบเอง คณะสงฆ์รับผิดชอบเฉพาะการจัดสอบเท่านั้น

การบริหารงานการศึกษาในลักษณะนี้มีส่วนอย่างมากในการทำให้พระเถรส่วนใหญ่แล้วมีความรู้ความเข้าใจในทางปริยัติธรรมต่ำมาก แม้ปัจจุบันจะมีพระเถรสอบได้ประโยค ๙ เพิ่มขึ้นจากอดีตมาก โดยทำสถิติสูงสุดเป็นประวัติการณ์เมื่อปี ๒๕๔๓ คือมีผู้สอบได้ถึง ๖๓ รูป แต่นั่นก็ไม่ได้เป็นเครื่องบ่งชี้ว่าคุณภาพทางการศึกษาของพระเถรในปัจจุบันดีขึ้นแต่อย่างใด ในเมื่อพระเถรเกือบร้อยละ ๘๐ สอบตก ขณะที่อีกนับแสน (หากไม่ใช่นับส่วนใหญ่) ไม่มีโอกาสได้เรียนแม้กระทั่งนักธรรมตรี แม้จะมีการส่งชื่อเข้าสอบกันเป็นจำนวนมากทุกปีก็ตาม (การส่งชื่อเข้าสอบโดยไม่ได้เรียนมาก่อนเลยเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้มีผู้ขาดสอบเกือบแสนรูปทุกปี ไม่ต้องพูดถึงจำนวนผู้ที่สอบตก)

การศึกษาแนวราบเป็นสิ่งที่คณะสงฆ์จะต้องให้ความสำคัญอย่างจริงจัง โดยจะต้องเข้ามารับผิดชอบดำเนินการหรือพยายามสนับสนุนทุกวิถีทางให้เกิดขึ้นให้ได้ ไม่ใช่ทำเพียงแค่ออกคำสั่งมหาเถรสมาคม(พ.ศ.๒๕๒๘)ให้เจ้าอาวาสทุกวัดกวาดขันให้พระเถรทุกรูปเรียนพระธรรมวินัย โดยไม่มีมาตรการสนับสนุนแต่อย่างใดยกเว้นระบุว่าให้"กับปียกฉัตร"แก่ครูผู้สอนมูลคำวันละ ๖๐ บาท

สิ่งหนึ่งที่ต้องคำนึงในการจัดการศึกษาแนวตั้งก็คือ พระเถรที่บวชเข้ามานั้นมีระยะการบวชที่ไม่แน่นอนและหลากหลายมาก มีตั้งแต่ผู้ที่ตั้งใจบวชเพียง ๗ วัน ๓ เดือน จนถึงหลายปี นอกจากนั้นยังมีวัยวุฒิและคุณวุฒิที่หลากหลาย มีตั้งแต่ผู้ที่เพิ่งจบชั้นป.๖ ไปจนถึงผู้จบปริญญาตรี หรือโท เอกก็มี ดังนั้นการศึกษาแนวราบจึงควรมีหลายระดับ ตอบสนองความแตกต่างที่หลากหลาย แต่อย่างน้อยควรมีการศึกษาขั้นพื้นฐานหรือการศึกษาภาคบังคับสำหรับผู้บวชในพรรษา(๓ เดือน) ส่วนผู้ที่บวชสั้นกว่านั้นควรมีหลักสูตรระยะสั้น ตั้งแต่ ๑ สัปดาห์ครึ่งเดือน จนถึง ๑ เดือน

ระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ที่พึงปรารถนา

การปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์จะสัมฤทธิ์ผลได้อย่างแท้จริงต่อเมื่อคณะสงฆ์ตระหนักอย่างจริงจังว่าการปกครองและการศึกษานั้นไม่อาจแยกจากกันได้ การปกครองนั้นจะต้องมีจุดหมายเพื่อส่งเสริมการศึกษาดังพระธรรมปิฎกชี้ว่า "ความมุ่งหมายของการปกครองตามหลักธรรมวินัยนั้น มิใช่เพียงเพื่อให้คนได้อยู่สงบเรียบร้อยกันนิ่ง ๆ เพลิน ๆ แต่เพื่อให้เขาได้อาศัยภาวะสงบเรียบร้อยเป็นต้นนั้น เป็น

โอกาสและเป็นเครื่องเกื้อหนุนต่อการพัฒนาชีวิตให้เจริญงอกงามสูงสุดหมายถึงสูงขึ้น" (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๒ ค: ๔๔) ขณะเดียวกันการปกครองจะได้ผลก็ต่อเมื่อมีการศึกษาเป็นตัวเกื้อหนุน หากไม่ก็ยากที่จะปกครองให้ได้ผล

ดังนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ปกครองสงฆ์ในทุกระดับจะต้องถือว่าการจัดการศึกษาแก่ภิกษุสามเณร(รวมทั้งประชาชน)เป็นความรับผิดชอบหลักของตน ขณะเดียวกันก็จำเป็นต้องมีการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ให้ส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์อย่างจริงจัง นั่นหมายความว่าในบรรดาหน้าที่ทั้งหลายของเจ้าอาวาสและเจ้าคณะที่ระบุในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ จะต้องจัดให้หน้าที่ในการจัดการศึกษาขึ้นมามีความสำคัญอันดับต้น (มิใช่เป็นอันดับ ๓ หรือรองสุดท้าย) แต่เท่านั้นหาพอไม่ โครงสร้างการบริหารการคณะสงฆ์จะต้องมีการปรับเปลี่ยนเพื่อรองรับและสนับสนุนหน้าที่ดังกล่าวด้วย อาทิเช่น จัดตั้งคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ทั้งในระดับภูมิภาคและระดับท้องถิ่น หรือตั้งแต่ระดับจังหวัดลงมาถึงระดับตำบล โดยให้เจ้าคณะและเจ้าอาวาสทั้งหลายเป็นกรรมการในคณะดังกล่าวร่วมกับผู้แทนชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง (เช่น ผู้แทนสถาบันการศึกษาในท้องถิ่น และผู้แทนสำนักงานการศึกษาเขตพื้นที่การศึกษา และผู้แทนสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติระดับจังหวัด) คณะกรรมการดังกล่าวมีหน้าที่รับผิดชอบการศึกษาของคณะสงฆ์ในท้องที่ อาทิ ดูแลรับผิดชอบสถานศึกษาของสงฆ์ระดับต่ำกว่าอุดมศึกษา^{๙๐} จัดให้มีศาสนศึกษาสำหรับพระเณรอย่างทั่วถึงโดยมีทั้งภาคปริยัติและปฏิบัติ ตลอดจนให้บริการทางด้านศาสนศึกษาแก่ชุมชน เช่น การบวชเณรภาคฤดูร้อน การอบรมพรหมจารีณี การอบรมสมาธิภาวนารวมถึงการให้ความรู้และปลูกฝังจิตสำนึกด้านอื่น ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน เช่น ด้านสุขภาพ การเกษตร สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม เป็นต้น

คณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ดังกล่าวควรมีการประสานงานกับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา ซึ่งจัดตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการกระทรวงศึกษาธิการ โดยเจ้าคณะหรือเจ้าอาวาสอาจได้รับแต่งตั้งเป็นที่ปรึกษาของสำนักงานดังกล่าวด้วย อย่างไรก็ตามคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ดังกล่าวจะดูแลรับผิดชอบเฉพาะการศึกษาของคณะสงฆ์ในพื้นที่เท่านั้น ขณะที่สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามีภารกิจกว้างกว่านั้น ภารกิจอย่างหนึ่งที่คณะกรรมการทั้ง ๒ ชุดควรร่วมกันได้แก่การจัดทำแผนพัฒนาการศาสนศึกษาของจังหวัดขึ้นมาเพื่อให้สอดคล้องกับแผนการศึกษาของเขตพื้นที่การศึกษา โดยมีการแลกเปลี่ยนหรือนำบุคคลากรและทรัพยากรต่าง ๆ มาใช้ร่วมกันด้วย

เพื่อให้สามารถจัดการศึกษาแก่พระเณรได้อย่างทั่วถึง คณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ในท้องถิ่นอาจจำเป็นต้องใช้วิธีรวมนุญรวมกำลังโดยเลือกวัดที่มีความพร้อมให้เป็นสถานศึกษาหลักในท้องที่ และให้

^{๙๐} ยกเว้นโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญ ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐาน ต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานการศึกษาเขตพื้นที่การศึกษา รวมทั้งได้รับเงินอุดหนุนเช่นเดียวกับโรงเรียนของรัฐทั่วไป ส่วนโรงเรียนปริยัติธรรมแผนกบาลีนั้นยังไม่แน่ชัดว่าอยู่ภายใต้สำนักงานดังกล่าวหรือไม่ (พระราชวรมุณี: ๑๖,๒๓)

พระเณรไปเรียนรวมกันที่วัดนั้น วิธีนี้น่าจะได้ผลกว่าการกระจายกำลังคนในลักษณะต่างจัดต่างทำ อย่างปัจจุบัน และน่าจะจัดลำดับความสำคัญว่าการศึกษาแบบใดที่ควรเร่งจัดทำให้ทั่วถึงก่อน ซึ่งหากพิจารณาสภาพปัญหาในปัจจุบัน การจัดศาสนศึกษาขั้นพื้นฐานเป็นงานที่น่าจะได้รับความสำคัญเป็นอันดับแรก ดังจะได้กล่าวเพิ่มเติมต่อไป

กรรมการการศึกษาสงฆ์ดังกล่าวอาจจัดให้มีขึ้นลงไปถึงระดับวัดเลยก็ได้ โดยนอกจากมีพระในวัดร่วมเป็นกรรมการแล้ว ควรมีผู้แทนชุมชนและสถานศึกษาในท้องถิ่นร่วมด้วย หรือหากว่าวัดมีการบริหารในรูปคณะกรรมการอย่างแท้จริง แทนที่จะให้เป็นอำนาจของเจ้าอาวาสเพียงผู้เดียว คณะกรรมการวัดควรมีหน้าที่บริหารการศึกษาของวัดเป็นหลักด้วย

ในส่วนคณะสงฆ์ส่วนกลางนั้นควรจัดตั้งสำนักงานการศึกษาคณะสงฆ์ขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่สนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์โดยตรง โดยมีสำนักงานและเจ้าหน้าที่ที่เป็นของคณะสงฆ์เอง (แทนที่จะปล่อยให้เป็นการของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ) หน่วยงานนี้อาจมีฐานะเป็นนิติบุคคล ที่ไม่ใช่ส่วนราชการ แม้เป็นหน่วยงานรัฐ ทำนองเดียวกับมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง หน่วยงานนี้มีหน้าที่กำกับดูแลและสนับสนุนให้การศึกษาของสงฆ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นไปอย่างทั่วถึง โดยมีการศึกษาวิจัยและพัฒนาหลักสูตร ผลิตภัณฑ์ จัดสรรอุปกรณ์ การศึกษา ควบคุมมาตรฐาน ผลผลิตและพัฒนาบุคลากร เช่น ครูและผู้บริหารสถานศึกษา รวมไปถึงระดับความสนับสนุนจากประชาชนเพื่ออุดหนุนการศึกษาของสงฆ์ นอกจากนี้หน่วยงานดังกล่าวควรมีหน้าที่สนับสนุนให้วัดสามารถให้บริการทางการศึกษาแก่ประชาชนได้ ไม่จำเพาะแต่ศาสนศึกษาและจริยธรรม หากรวมไปถึงด้านสุขภาพ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตามอำนาจในการบริหารและจัดการศึกษาในท้องถิ่นให้อยู่ในความรับผิดชอบของคณะกรรมการการศึกษาของสงฆ์ในพื้นที่ สุดแต่จะตกลงกันว่าคณะกรรมการระดับต่าง ๆ (จังหวัด อำเภอ) จัดสรรอำนาจหน้าที่กันอย่างไร สำหรับนโยบายด้านการศึกษา นั้น สำนักงานการศึกษาคณะสงฆ์ควรทำหน้าที่เพียงเสนอและติดตามประเมินผล ส่วนการตัดสินใจนั้นควรให้เป็นหน้าที่ของสังฆสภาที่ประกอบด้วยตัวแทนของพระสงฆ์จากทั่วประเทศ(ดังกล่าวไว้ในบทที่ ๘) หรือผู้แทนของคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ในระดับต่าง ๆ ทั่วประเทศ

หากคณะสงฆ์มีการปรับปรุงโครงสร้างให้มีการกระจายอำนาจมากขึ้น โดยจัดตั้งคณะกรรมการสงฆ์และสังฆสภาในระดับจังหวัดไปจนถึงตำบลดังได้กล่าวไว้ในบทที่ ๘ คณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ที่กล่าวมาก็อาจจะรวมเข้ากับคณะกรรมการสงฆ์ หรือมีเช่นนั้นก็ขึ้นตรงต่อคณะกรรมการสงฆ์ โดยมีสังฆสภาทำหน้าที่ให้ความเห็นชอบแผนงานด้านการศึกษาของคณะกรรมการสงฆ์ด้วย ขณะเดียวกันสำนักงานการศึกษาคณะสงฆ์ในส่วนกลางก็ให้อยู่ในความรับผิดชอบของคณะสังฆมนตรี หรือขึ้นตรงต่อสังฆมนตรีฝ่ายการศึกษา ทั้งนี้โดยอาจมีการจัดตั้งคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์แห่งชาติขึ้นมากี้องค์กรหนึ่ง ทำหน้าที่วางแผนนโยบายการศึกษาสงฆ์ระดับชาติ โดยมีมหาสังฆสภาหรือสังฆสภาระดับชาติเป็นผู้ให้ความเห็นชอบนโยบายดังกล่าว คณะกรรมการดังกล่าวควรประกอบด้วย ผู้แทนคณะ

กรรมการสงฆ์ระดับต่าง ๆ ผู้แทนสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ผู้แทนคณะกรรมการการศึกษา
ขั้นพื้นฐาน ผู้แทนหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง และผู้แทนภาคประชาชน

สำหรับอุปัชฌายซึ่งมีหน้าที่ให้การอบรมสัทธิวินัย(พระที่ตนบวชให้)โดยตรงนั้น ก็ควรมีการปรับ
ปรุงหลักเกณฑ์ในการแต่งตั้งด้วย กล่าวคือไม่ควรกำหนดว่าต้องเป็นผู้ที่มีตำแหน่งในทางปกครองตั้ง
แต่เจ้าอาวาสขึ้นไป ทั้งนี้เพราะมักปรากฏว่ายังมีตำแหน่งปกครองสูงเท่าไรก็ยังไม่มีความรู้มาก
เท่านั้น เกณฑ์ในการแต่งตั้งอุปัชฌาย์ควรให้ความสำคัญแก่ผู้ที่มีความสามารถในการฝึกสอนและมี
ความประพฤติดีเป็นแบบอย่างของศิษย์ โดยไม่จำเป็นต้องมีตำแหน่งทางการปกครองเกินกว่าชั้นเจ้า
อาวาสขึ้นไป (ในปัจจุบันผู้ที่จะเป็นอุปัชฌาย์ได้น้อยจะต้องเป็นเจ้าคณะตำบล) นอกจากนั้นยัง
ไม่ควรกำหนดให้แต่ละตำบลมีอุปัชฌาย์ได้เพียง ๑ รูป เพราะจะทำให้อุปัชฌาย์มีศิษย์ที่ต้องดูแลมาก
เกินไป หากตำบลหนึ่ง ๆ มีอุปัชฌาย์ได้มากกว่า ๑ รูป ภาระของอุปัชฌาย์จะลดลงและทำให้ท่านมี
เวลาดูแลศิษย์ได้ดีขึ้น แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็หมายความว่าคณะสงฆ์มีความเข้าใจร่วมกันว่าอุปัชฌาย์ไม่ได้มี
หน้าที่เพียงแค่ทำการอุปสมบทให้ถูกต้องตามระเบียบแบบแผนของคณะสงฆ์เท่านั้น หากมีหน้าที่ฝึก
สอนผู้ที่ตนบวชให้เป็นสำคัญ

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งของการศึกษาของคณะสงฆ์ซึ่งยังไม่ได้กล่าวถึงมากนักในที่นี้ก็คือ การ
ศึกษาของพระเถรนั้นมีมากมายหลายระบบ กล่าวคือมีทั้งการศึกษาโดยคณะสงฆ์ซึ่งพระเถรส่วนใหญ่
พยายามหลีกเลี่ยงหนีคือระบบนักธรรมและบาลี มีทั้งการศึกษาที่คณะสงฆ์ไม่เต็มใจให้มีแต่พระเถรจำนวน
มากชอบให้มี เช่น ปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา มีทั้งการศึกษาที่พระเถรต้องการแต่คณะสงฆ์ไม่ค่อย
สนับสนุนแม้จะรับรอง ได้แก่ มหาวิทยาลัยสงฆ์ มีทั้งการศึกษาที่รัฐจัดขึ้นและพระเถรชอบไปเรียนแต่
คณะสงฆ์ไม่พอใจ ได้แก่การศึกษาผู้ใหญ่ และมหาวิทยาลัยในสังกัดทบวงมหาวิทยาลัยของรัฐ เป็นต้น
ทั้งหมดนี้ทำให้การศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบันจึงอยู่ในสภาพสับสนวุ่นวายไร้ระเบียบ (ป.อ.ปยุตโต
๒๕๒๙: ๕๐) ดังนั้นจึงควรที่มีการจัดรูปใหม่ให้มีเอกภาพและประสานสอดคล้องกับระบบการศึกษา
ของรัฐ โดยตอบสนองบทบาททั้ง ๒ ประการของการศึกษาของสงฆ์ ได้แก่การผลิตพระเถรที่มีคุณภาพ
และการส่งเสริมการศึกษาของมวลชน ในเรื่องนี้ข้อเสนอของพระธรรมปิฎกนันทวันน่าสนใจ

ในหนังสือเรื่อง *การศึกษาของคณะสงฆ์* พระธรรมปิฎกได้เสนอไว้แต่ครั้งเป็นพระราชาคณะว่า
ศาสนศึกษาหรือการศึกษาที่คณะสงฆ์หรือวัดจัดให้แก่พระเถรและแก่คฤหัสถ์นั้น ควรแบ่งเป็น ๓ ระดับ
คือระดับบุรพศึกษา ระดับมัธยมศึกษา และระดับอุดมศึกษา^{๖๖}

ระดับบุรพศึกษานั้นหมายถึงการศึกษาภาคบังคับสำหรับผู้อยู่วัด ได้แก่พระเถรและศิษย์วัด โดย
ศิษย์วัดเรียนขั้นพื้นฐานเรียกว่าธรรมศึกษา ส่วนสามเณรให้เรียนวิชาสำหรับสามเณรเพิ่มไปด้วย

^{๖๖} ข้อเสนอของพระธรรมปิฎกในเรื่องนี้มีเพียงแต่เค้าโครง ส่วนความเห็นและคำอธิบายเพิ่มเติมเป็นผู้เขียน
ความรับผิดชอบจึงเป็นของผู้เขียนแต่ผู้เดียว

สำหรับพระใหม่ให้เรียนวิชาสำหรับภิกษุเพิ่มเข้าไป การศึกษาระดับนี้จะแตกต่างจากการศึกษานักธรรมในปัจจุบันอย่างน้อยก็ประการหนึ่งคือให้เนื้อหาสาระแก่ผู้เรียนแตกต่างกันออกไปตามสถานะหรือสภาวะของตัว ขณะที่หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษานั้น ไม่ว่าพระ เณร คฤหัสถ์ ต้องเรียนอย่างเดียวกัน รวมทั้งสิกขาบท ๒๒๗ ข้อของพระด้วย

ระดับมัธยมศึกษาชั้น ให้มีเนื้อหาสัมพันธ์กับระดับมัธยมศึกษาในระบบของรัฐมากที่สุด ระดับนี้มีจุดเด่นตรงที่เป็นการเพิ่มพูนโอกาสทางการศึกษาแก่ผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงการศึกษาของรัฐได้ ดังกล่าวแล้วว่าทุกวันนี้มีลูกหลานชาวบ้านจำนวนมากที่ยากจนไม่สามารถเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษาที่รัฐจัดให้ได้ จึงต้องมาบวชเป็นเณรด้วยหวังว่าจะได้มีโอกาสศึกษาเพิ่มเติมในทางโลก การจัดเนื้อหาวิชาในระดับนี้ให้สัมพันธ์กับระบบของรัฐนอกจากจะช่วยให้ผู้เรียนมีวุฒิการศึกษาตามระบบของรัฐได้ง่ายแล้ว ยังช่วยให้มีแรงจูงใจในการเรียนวิชาทางธรรมที่วัดหรือคณะสงฆ์จัดให้ด้วย ระดับนี้หากมีการประสานวิชาทางโลกและทางธรรมให้กลมกลืนกันน่าจะดีกว่าหลักสูตรปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ซึ่งให้น้ำหนักแก่การศึกษาทางโลกมากกว่า (ทำให้เณรมีภาระหนักกว่านักเรียนมัธยมทั่วไป เพราะต้องเรียนวิชานักธรรมอีกต่างหาก แต่ในระบบที่เสนอใหม่นี้ศาสนศึกษาชั้นพื้นฐานจะเรียนตั้งแต่ระดับบุรพศึกษาแล้ว)

ระดับอุดมศึกษา แยกเป็นสายเปรียญตรี เปรียญโท เปรียญเอก และสายปริญญาตรี ปริญญาโท ปริญญาเอก ระดับนี้เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เลือกที่จะก้าวไปสายใด การเรียนภาษาบาลีจะมีไวยากรณ์บังคับสำหรับผู้ที่มาบวชชั่วคราวเพื่อเป็นทางผ่าน จำเพาะผู้ที่ต้องการบวชระยะยาวจึงจะเข้าศึกษาสายเปรียญ ขณะเดียวกันการจัดให้มีการศึกษาภาษาบาลีในชั้นอุดมศึกษาก็ทำให้เณรที่อายุน้อยไม่มีความจำเป็นต้องเรียนวิชานี้จนกว่าจะพ้นชั้นมัธยมศึกษาไปแล้ว นั่นหมายความว่านักเรียนบาลีจะลดน้อยลง แต่จะมีคุณภาพมากขึ้น ขณะเดียวกันจำนวนนักเรียนที่ขาดสอบและสอบตกก็จะลดลง เท่ากับลดความสูญเสียทางด้านทรัพยากร กำลังคนและเวลาทั้งของผู้เรียนและครูผู้สอน ทำให้สามารถอุทิศทรัพยากรและปัจจัยดังกล่าวไปเพื่อการศึกษาในด้านอื่นได้มากขึ้น

ศาสนศึกษาชั้นพื้นฐาน

ในบรรดาการศึกษา ๓ ระดับนี้ ที่ควรดำเนินการอย่างเร่งด่วนคือระดับแรกได้แก่การศึกษามัธยมศึกษา การศึกษาระดับนี้ควรให้เป็นการศึกษาภาคบังคับสำหรับพระเณรทุกรูป เหตุผลนั้นไม่ใช่เพียงเพราะว่าพระเณรจำเป็นต้องมีความรู้ธรรมวินัยพื้นฐานเพื่อรักษาตัวได้และเพื่อเป็นฐานสำหรับการศึกษารุ่นต่อไปเท่านั้น หากยังเพื่อให้เป็นข้อผูกพันสำหรับคณะสงฆ์ที่จะต้องดำเนินการให้เกิดขึ้น ดังได้กล่าวแล้วว่าการปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์จะเกิดขึ้นได้ก็โดยการที่คณะสงฆ์เข้ามารับผิดชอบจัดการศึกษาอย่างจริงจัง ไม่ใช่แค่รับผิดชอบเพียงการจัดสอบเท่านั้น การกำหนดให้มีการศึกษาภาคบังคับจะเป็นเงื่อนไขให้คณะสงฆ์ต้องรับผิดชอบต่อการจัดการศึกษาอย่างน้อยก็ระดับหนึ่ง และเมื่อกำหนดให้เป็นการศึกษาภาคบังคับแล้ว ย่อมจำเป็นต้องอยู่เองที่จะต้องมีการกำหนดกรอบเวลาเพื่อให้การศึกษาระดับ

นี้เป็นไปอย่างทั่วถึงครอบคลุมทั่วประเทศ และดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการระดมกำลังจัดทำขึ้นให้เป็นไปตามกำหนด

แนวความคิดในการจัดการศึกษาภาคบังคับสำหรับพระเถระเคยมีเค้าว่าจะเกิดขึ้นในปี ๒๕๓๒ เมื่อคณะกรรมการการศึกษาของคณะสงฆ์ได้กำหนดนโยบายและแผนการจัดการศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนาขึ้น โดยมีมาตรการหนึ่งคือ "การจัดให้มีศาสนศึกษาขั้นพื้นฐานเป็นการศึกษาภาคบังคับสำหรับพระภิกษุสามเณร" โดยคณะรัฐมนตรีมีมติรับทราบเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๒

น่าเสียดายที่มาตรการดังกล่าวไม่ได้รับการปฏิบัติและถูกล้มไปกระทั่งปัจจุบัน (สาเหตุส่วนหนึ่งเป็นเพราะการโยกหลงไปมาระหว่างคณะสงฆ์กับกรมการศาสนา ซึ่งเป็นเลขานุการโดยตำแหน่งของคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์) อย่างไรก็ตามเค้าโครงความคิดของการจัดการศาสนศึกษาขั้นพื้นฐานดังกล่าวก็มีความน่าสนใจอย่างมาก เพราะได้เสนอแนวทางปรับปรุงการศึกษาของสงฆ์ไว้มากมาย ประการ ๓ คือได้ว่าเป็นการนำมิติใหม่มาสู่การศึกษาปริยัติธรรมซึ่งถูก"แช่แข็ง"มาเกือบศตวรรษแล้ว

ความน่าสนใจประการแรกของศาสนศึกษาขั้นพื้นฐานดังกล่าวก็คือการยอมรับความจริงว่าผู้ที่มาบวชเป็นพระเถระนั้นส่วนใหญ่บวชชั่วคราว ไม่คิดจะบวชตลอดชีวิต ดังนั้นจึงไม่ได้มุ่งหมายเพียงแค่ให้รู้ธรรมวินัยเพื่อเป็นพระเถระที่ดีเท่านั้น หากยังมุ่งให้ผู้เรียนสามารถดำรงตนเป็นพลเมืองดีด้วย หลักสูตรจึงมีลักษณะผสมผสานคือให้ความรู้ทางพุทธศาสนาควบคู่ไปกับการศึกษาทางโลก ขณะเดียวกันก็ให้ความสำคัญกับภาคปฏิบัติควบคู่กับภาคปริยัติหรือวิชาการ เช่น มีการฝึกให้มีทักษะในการคิด การปฏิบัติและการสื่อสารตามหลักธรรม โดยเอาความรู้ทางพุทธศาสนามาเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์วิจารณ์ รวมทั้งรู้จักเลือกสรรหลักธรรมไปใช้ให้เหมาะสมกับสภาพปัญหาของบุคคลและสังคม นอกจากนี้ยังมีการฝึกเจริญสมาธิภาวนาโดยมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับหลักการปฏิบัติประกอบด้วย

สำหรับการศึกษาทางโลกในหลักสูตรนี้ไม่ได้หมายถึงความรู้เกี่ยวกับศาสตร์ต่าง ๆ อย่างที่เข้าใจกัน หากหมายถึงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงในปัจจุบัน ทั้งระดับท้องถิ่น ประเทศชาติไปจนถึงระดับโลก อาทิ ปัญหาความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม ความไม่สมดุลระหว่างการพัฒนาทางวัตถุกับการพัฒนาทางจิตใจ แนวคิดเรื่องการพัฒนากับการเกิดปัญหาในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังเจาะจงมาที่สถานการณ์ทางพุทธศาสนา เช่นสภาพของพุทธศาสนาไทยในปัจจุบัน การเผยแผ่พุทธศาสนาสู่โลกตะวันตก พุทธศาสนากับความเปลี่ยนแปลงของสังคมปัจจุบัน บทบาทและศักยภาพของวัดและพระสงฆ์ในการป้องกันแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมที่ดีงาม เป็นต้น

เห็นได้ว่าหลักสูตรดังกล่าวมีลักษณะผสมผสานหรือบูรณาการหลายด้าน เช่น เนื้อหาทางธรรมกับทางโลก ปริยัติกับปฏิบัติ นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญทั้งกับประโยชน์ตนกับประโยชน์ท่าน กล่าวคือไม่เพียงจะให้ความรู้และฝึกฝนทักษะที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตเท่านั้น หากยังมุ่งปลูกฝังจิตสำนึกให้รับผิดชอบต่อสังคมและพระศาสนาโดยมีความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นจริงเป็นพื้นฐาน หลักสูตร

นี้ยังให้ความรู้หลายระดับช่วยให้ผู้เรียนรู้จักตนเอง สังคมของตน ประเทศของตน และศาสนาของตน ด้วยโดยเห็นความเชื่อมโยงจากอดีตถึงปัจจุบัน

ในด้านการจัดการนั้นใช้วิธีเริ่มต้นจากวัดที่มีความพร้อมก่อน ขณะเดียวกันก็ระดมพระที่มีความรู้ไปสอนในพื้นที่ที่ขาดแคลน โดยอาจใช้ฆราวาสในท้องถิ่นที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยในการจัดการเรียนการสอนด้วย ในส่วนคณะสงฆ์นั้นก็ให้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูสอนพระปริยัติธรรม รวมทั้งระดมทรัพยากรจากภาครัฐบาลและเอกชน มาร่วมสนับสนุนอย่างมีประสิทธิภาพ มีการประชาสัมพันธ์และรณรงค์ให้ประชาชนเห็นความสำคัญของการเสริมสร้างบุคลากรทางศาสนามากกว่าการสร้างถาวรวัตถุ

หลักสูตรของศาสนศึกษาพื้นฐานดังกล่าว ซึ่งจำแนกเป็น ธรรม วินัย พุทธประวัติ เทศนา ศาสนพิธี ภาวนา และภาวการณ์พระพุทธานุภาพ โดยใช้เวลาทั้งหมด ๑๒ สัปดาห์ (รวม ๓๖๐ คาบหรือ ๓๐ คาบต่อสัปดาห์)อิงอาศัยหลักสูตรนักเรียนในปัจจุบันเป็นพื้นฐาน แต่ก็มีเพิ่มเติมปรับปรุงเปลี่ยนแปลงหลายประการ จึงเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะมาทดแทนหลักสูตรนักเรียนซึ่งนับวันจะล้าสมัยไปเป็นลำดับ แต่นั่นหมายความว่าปริยัติศึกษาของคณะสงฆ์จะต้องมีการปรับเปลี่ยนใหม่หมด ไม่จำเพาะตำราเท่านั้น หากรวมถึงวิธีการสอน การวัดผล และที่สำคัญคือครูผู้สอนจะต้องเรียนรู้วิชาการใหม่เกือบหมด นอกจากจะเป็นงานใหญ่ที่ต้องอาศัยกำลังคนและทรัพยากรจำนวนมากแล้ว ที่ยากยิ่งกว่านั้นก็คือการปรับเปลี่ยนความคิดทั้งด้านการศึกษา ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและภาวการณ์พุทธศาสนาในปัจจุบัน รวมถึงการลดความยึดมั่นถือมั่นว่าหลักสูตรที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงริเริ่มขึ้นนั้นผู้ใดจะแตะต้องไม่ได้หากจะต้องรักษาให้ดำรงคงอยู่ตลอดกาล เมื่อพิจารณาสภาพคณะสงฆ์โดยเฉพาะผู้ปกครองในระดับต่าง ๆ แล้ว ย่อมเข้าใจได้เองว่าเหตุใดหลักสูตรดังกล่าวจึงถูกลบลิ้มไปในเวลาไม่นาน

ควรกล่าวได้ว่าแนวคิดพื้นฐานของหลักสูตรดังกล่าวไม่ได้เหมาะแต่กับศาสนศึกษาขั้นพื้นฐานหรือการศึกษาระดับบูรพศึกษาเท่านั้น หากยังควรเป็นพื้นฐานของอุดมศึกษาของคณะสงฆ์ด้วย โดยเฉพาะอุดมศึกษาสายปริยญาตรียุคขึ้นไป อันได้แก่มหาวิทยาลัยสงฆ์ อย่างน้อยก็จะทำให้มหาวิทยาลัยสงฆ์เดินตามมหาวิทยาลัยทางโลกน้อยลง และหันมาผลิตพระเถระให้มีความสามารถในการนำธรรมะมาเป็นเครื่องกำกับความรู้ทางโลกเพื่อก่อประโยชน์ต่อชีวิตและสังคม โดยมีจิตสำนึกพร้อมที่จะสร้างสรรค์ความเจริญมั่นคงให้แก่พระศาสนา การรู้จักประสานวิชาทางโลกเข้ากับหลักธรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะการมองปัญหาอย่างเชื่อมโยงและคำนึงถึงมิติทางจิตวิญญาณ จะช่วยให้พระสงฆ์สามารถเสนอทางออกใหม่ ๆ ให้แก่สังคมไทยและโลกได้ขณะเดียวกันก็จะทำให้มหาวิทยาลัยสงฆ์มีความโดดเด่นในฐานะผู้นำด้านศาสนศึกษา

อย่างไรก็ตามแม้จะถูกลืมหากว่า ๑๐ ปีแล้วแนวคิดศาสนศึกษาพื้นฐานดังกล่าวก็ยังเป็นข้อเสนอที่เด่นชัดและเป็นรูปธรรมมากที่สุดเท่าที่มีในวงการพุทธศาสนาปัจจุบัน จึงน่าที่จะได้รับการรื้อฟื้นและ

นำไปใช้ให้เกิดผล ทางเลือกหนึ่งก็คือการนำไปทดลองใช้ในบางท้องที่ เช่น ในบางวัด โดยการสนับสนุนของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ไม่ว่าในส่วนกลางหรือในระดับจังหวัด(หากจะมีในอนาคต)หรือในเขตพื้นที่การศึกษา ที่ตระหนักถึงความสำคัญของการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์ ทั้งนี้โดยสำนักงานการศึกษาเขตพื้นที่การศึกษาเป็นฝ่ายริเริ่มดำเนินการร่วมกับหรือให้ความสนับสนุนแก่พระสงฆ์ในท้องที่ที่เห็นสอดคล้องกัน โดยจะจัดในรูปแบบการศึกษานอกระบบหรือการศึกษาตามอัธยาศัยก็แล้วแต่

ระดมกำลังเพื่อปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์

เป็นเวลาร่วม ๔๐ ปีที่การศึกษาของคณะสงฆ์ถูกปล่อยให้เป็นเรื่องของพระสงฆ์ฝ่ายเดียว โดยรัฐไม่ให้ความสนใจและสนับสนุน ทั้ง ๆ ที่เด็กและเยาวชนที่มาบวชเรียนในวัดนั้นส่วนใหญ่เป็นผู้ที่อยู่ในความรับผิดชอบของรัฐที่จะต้องจัดการศึกษาให้ เป็นเวลาช้านานแล้วที่รัฐละเลยคนกลุ่มนี้ ขณะที่คณะสงฆ์เองก็ไม่ยอมรับความจริงว่าคนเหล่านี้มาบวชเรียนชั่วคราวเพื่อกลับไปดำรงชีพอย่างคฤหัสถ์ จนกระทั่งเมื่อสิบกว่าปีนี่เองที่รัฐเริ่มสนใจการศึกษาของสงฆ์ เช่น ให้การรับรองมหาวิทยาลัยสงฆ์ และให้เงินอุดหนุนการศึกษาปริยัติธรรมแต่ก็จำกัดจำเขี่ยมาก^{๓๓} จนถึงปัจจุบันสถานการณ์มีแนวโน้มที่ดีขึ้น ความสนับสนุนที่รัฐให้แก่การศึกษาสงฆ์เพิ่มขึ้นมาเป็นลำดับ เงินอุดหนุนที่รัฐให้แก่พระเถระที่เรียนปริยัติธรรม(๖,๐๐๐บาทต่อหัว) แม้จะยังไม่เท่ากับที่ให้แก่นักเรียนในสังกัดกรมสามัญศึกษา(๑๐,๐๐๐บาทเศษต่อหัว)แต่ก็ห่างกันน้อยลง และได้รับการยืนยันว่าจะได้รับเท่ากันนับแต่ปี ๒๕๔๖ เป็นต้นไป

การสนับสนุนของรัฐ ไม่ว่าในรูปของเงินหรือบุคคลากร มีความสำคัญอย่างมากต่อการศึกษาของสงฆ์และเป็นสิ่งที่รัฐจำต้องทำด้วย เพราะผู้ที่เข้ามาใช้ประโยชน์จากการศึกษาของสงฆ์ส่วนใหญ่ก็คือผู้ที่ตกหล่นไปจากระบบการศึกษาของรัฐ และคนเหล่านี้คือผู้ที่มารับการศึกษาจากวัดเพื่อออกไปรับใช้สังคมและรัฐ ในอดีตการอุปถัมภ์วัดเพื่อจัดการศึกษาแก่พระเถระและประชาชนเป็นหน้าที่ของรัฐที่ดำเนินต่อเนื่องไม่ขาดสายจนสะดุดอยู่ระยะหนึ่ง ในปัจจุบันการสนับสนุนจากรัฐก็ยังเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการศึกษาของสงฆ์

แต่ลำพังการสนับสนุนของรัฐหาเพียงพอไม่ การอุปถัมภ์จากประชาชนหรือสังคมก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ในภาวะที่มีความจำเป็นเร่งด่วนในการปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์อย่างขนานใหญ่ โดยที่คณะสงฆ์ก็มีกำลังจำกัด ควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีการระดมความสนับสนุนจากประชาชนอย่างกว้างขวาง ทั้งด้านกำลังเงินและกำลังคน การระดมความสนับสนุนนั้นจะต้องทำอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง อาทิเช่น จัดตั้งกองทุนแห่งชาติเพื่อการศึกษาของพระสงฆ์ ทำหน้าที่รณรงค์ให้ประชาชนเห็นถึงความสำคัญในการสนับสนุนการศึกษาของสงฆ์ โดยประชาสัมพันธ์ให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง

^{๓๓} เมื่อปี ๒๕๓๐ รัฐให้เงินอุดหนุนแก่ผู้เรียนปริยัติธรรมหัวละ ๖๕ บาทต่อปี ขณะที่อุดหนุนนักเรียนชั้นประถมศึกษาในโรงเรียนของรัฐหัวละ ๓,๑๒๗ บาทต่อปี สำหรับพระที่เรียนมหาวิทยาลัยสงฆ์นั้นได้เงินอุดหนุนจากรัฐหัวละ ๔๔๔ บาทต่อปี ตรงกันข้ามกับนักศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐ ได้เงินอุดหนุนหัวละ ๒๕,๐๐๐ บาทต่อปี

ว่าการสร้างศาสนบุคคลนั้นเป็นการทำบุญที่ให้ผลยั่งยืนและมีอานิสงส์มากกว่าการสร้างศาสนวัตถุ ขณะเดียวกันก็ควรชักชวนสมาคม มูลนิธิ รัฐวิสาหกิจ ตลอดจนหน่วยงานธุรกิจให้มาร่วมสนับสนุนการศึกษาของสงฆ์ ในทำนองเดียวกับที่ได้สนับสนุนกิจการสาธารณประโยชน์อื่น ๆ มาแล้ว เช่นการปลูกป่า อาจมีการจัดสรรให้หน่วยงานเหล่านี้ร่วมกันดูแลให้ความสนับสนุนศาสนศึกษาเป็นรายจังหวัด หรือจัดหาบุคลากรไปเป็นที่ปรึกษาหรือช่วยวางแผนในด้านการจัดการสถานศึกษา การหาทุน และการพัฒนาบุคลากร ตลอดจนเป็นอาสาสมัครสอนหนังสือเป็นรายวิชา

กองทุนแห่งชาตินี้ควรเป็นนิติบุคคลที่ประกอบด้วยผู้แทนของหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนรวมทั้งผู้นำศาสนา ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ สื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ ตลอดจนผู้นำทางความคิดที่ได้ได้รับความนับถือจากสังคม โดยอาจตั้งเป็นมูลนิธิหรือหน่วยงานของรัฐที่ไม่ใช่ส่วนราชการ และได้รับเงินทุนส่วนหนึ่งจากรัฐเพื่อเป็นทุนหมุนเวียน

นอกจากเงินทุนแล้ว กำลังคนและกำลังความคิดจากประชาชนก็มีความสำคัญเช่นกัน คณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ในระดับต่าง ๆ รวมทั้งสำนักงานการศึกษาสงฆ์ในส่วนกลาง ควรมีผู้แทนหน่วยงานและประชาชนส่วนต่าง ๆ ร่วมเป็นกรรมการด้วย ลงไปถึงกรรมการการศึกษาในระดับวัด (หากมี) พร้อมกันนั้นในภาคปฏิบัติการ อาทิ การสอน การจัดการ การพัฒนาบุคลากร การผลิตตำราและอุปกรณ์ ก็ควรมีฆราวาสมาร่วมมือด้วย

ทั้งหมดนี้หมายความว่าไม่เพียงแต่จะต้องมีแผนพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ในระดับชาติ โดยให้ถือเป็นงานสำคัญที่จะต้องระดมกำลังของคณะสงฆ์ รัฐ และประชาชนมาร่วมกันอย่างจริงจังเท่านั้น หากยังจะต้องมีการปรับปรุงโครงสร้างคณะสงฆ์ให้เกื้อกูลต่อการศึกษาของคณะสงฆ์ด้วย ตราบใดที่คณะสงฆ์ยังอยู่ภายใต้กรอบและโครงสร้างที่เป็นอยู่ ย่อมเป็นไปได้ยากที่จะดึงศักยภาพของคณะสงฆ์ออกมาผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์ได้ แม้แต่จะเป็นฝ่ายริเริ่มเองก็แทบจะเป็นไปไม่ได้เสียแล้ว

บทที่ ๑๐

สร้างสรรค์สัมพันธภาพใหม่ในพุทธบริษัท

แต่ไหนแต่ไรมาพุทธศาสนาขึ้นอยู่กับกลุ่มบุคคลเพียง ๒ กลุ่มเท่านั้นคือสงฆ์กับคฤหัสถ์ แม้พระพุทธเจ้าทรงมีสถานะเป็นศาสดา แต่ทรงตระหนักดีว่าพระศาสนาจะเจริญมั่นคงสืบไปภายหน้าหรือไม่หาได้อยู่ที่พระองค์เองไม่ ดังนั้นเมื่อคณะสงฆ์แพร่หลายและตั้งมั่น พระองค์จึงทรงมอบอำนาจให้สงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรมต่าง ๆ รวมทั้งทรงยกให้สงฆ์มีความสำคัญแทนพระองค์เอง ดังทรงแนะนำให้ผู้ที่จะถวายทานแก่พระองค์หันไปมอบแก่สงฆ์แทน อย่างไรก็ตามสงฆ์จะเป็นอยู่อย่างผาสุกได้และทำหน้าที่ของตนด้วยดีก็ต้องอาศัยคฤหัสถ์ด้วย ความสำคัญของคฤหัสถ์นั้นไม่ได้อยู่ที่การอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ในทางวัตถุเท่านั้น หากยังช่วยกำกับดูแลให้พระสงฆ์ปฏิบัติตนถูกต้องตามพระธรรมวินัย มีสิกขาบทเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเนื่องจากคฤหัสถ์มาทูลฟ้องพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการกระทำที่ไม่เหมาะสมของภิกษุบางรูป การกดดันให้พระสงฆ์เลิกทะเลาะวิวาทกันดังในกรณีสงฆ์กรุงโกสัมพี ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของบทบาทคฤหัสถ์ที่มีต่อพระสงฆ์ ในทำนองเดียวกันคฤหัสถ์ก็ต้องพึ่งพาพระสงฆ์ในเรื่องหลักธรรมเพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีงาม โดยที่ในบางยุคบางสมัยก็ยังได้อาศัยพระสงฆ์ช่วยสงเคราะห์ทางด้านปัจจัย ๔ อีกด้วย

สงฆ์กับคฤหัสถ์นั้นมีความสำคัญต่อพระศาสนาถึงขั้นที่พระพุทธองค์ทรงตั้งพระทัยว่าจะไม่ทรงปริณิพพานจนกว่า ฝ่ายสงฆ์คือภิกษุบริษัทและภิกษุณีบริษัทกับฝ่ายคฤหัสถ์คือ อุบาสกบริษัทและอุบาสิกาบริษัท มีความรู้ความเข้าใจในธรรมจนสามารถปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตน เผยแพร่แนะนำแก่ผู้อื่นได้ รวมทั้งสามารถปกป้องพระศาสนามิให้ผู้ใดมาจ้วงจาบทำลายได้ มีพุทธพจน์หลายแห่งที่ย้ำว่าสงฆ์และคฤหัสถ์เป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดความเจริญและความเสื่อมของพระศาสนา เช่น ในสังยุตตนิกาย สัทธรรมปุจฉาสสูตร ได้ตรัสว่าเหตุแห่งความเสื่อมของศาสนาได้แก่การที่พุทธบริษัททั้งสี่ ไม่ยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา(การศึกษา) และในสมาธิ

ด้วยเหตุนี้นับแต่พุทธกาลเป็นต้นมาความสัมพันธ์อันเกื้อกูลระหว่างสงฆ์กับคฤหัสถ์เป็นเรื่องหนึ่งที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญมาก ถึงกับจัดวางความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ไม่ให้แยกขาดจากคฤหัสถ์ เช่น มีข้อกำหนดให้พระต้องฝากปากท้องไว้กับญาติโยม ไม่สามารถหุงหาอาหารกินเองหรือเก็บอาหารค้างคืนได้ จำต้องบิณฑบาตเป็นประจำและพำนักไม่ไกลจากชุมชน เพื่อจะได้พึ่งพาและเกื้อกูลญาติโยมไปพร้อม ๆ กัน ส่วนคฤหัสถ์ก็มีหน้าที่อุปถัมภ์ส่งเสริมให้พระสงฆ์ศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย

กล่าวได้ว่าชุมชนชาวพุทธตั้งแต่แรกมีความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์กับคฤหัสถ์เท่านั้นที่เป็นแกนกลาง และคฤหัสถ์นั้นก็หมายถึงชาวบ้านญาติโยมที่อยู่แวดล้อมสงฆ์เป็นสำคัญ แม้พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองจะมีบทบาทต่อพุทธศาสนามาแต่สมัยพุทธกาลแล้ว แต่ก็ถูกจัดไว้ให้เป็นส่วนหนึ่งของฝ่ายคฤหัสถ์

มิได้แยกออกมาต่างหากจวบจนสมัยพระเจ้าอโศก พระมหากษัตริย์ก็ได้มีบทบาทเด่นชัดขึ้นมาในฐานะผู้ปกป้องคุ้มครองพระสงฆ์และอุปลัมภ์พระศาสนา นับแต่นั้นมาความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์กับคฤหัสถ์ก็ขยายมาเป็นความสัมพันธ์สามเส้า อันประกอบด้วย สงฆ์ ประชาชน และพระมหากษัตริย์ โดยแต่ละเส้าต่างมีหน้าที่ต่อกัน ทั้งอุปลัมภ์ค้ำจุนและควบคุมกำกับกัน เพื่อให้เป็นไปโดยธรรม ในความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ พระสงฆ์มีบทบาทอย่างมากในการทำให้เกิดดุลยภาพโดยการรักษาระยะอย่างพอเหมาะพอดีกับพระมหากษัตริย์และประชาชน กล่าวคือไม่ใกล้ชิดจนคลาดเคลื่อนจากธรรมวินัยและหน้าที่ของตน (เช่น ไม่กลายเป็นเครื่องมือของพระมหากษัตริย์ หรือยอมตัวรับใช้คฤหัสถ์) ขณะเดียวกันก็สามารถแนะนำกำกับอีก ๒ ฝ่ายให้อยู่ในธรรมได้ ความสัมพันธ์สามเส้านี้ได้กลายมาเป็นประเพณีหรือแบบแผนของพุทธศาสนาแบบเถรวาทสืบต่อกันมาจนกระทั่งศตวรรษที่แล้วเมื่อสถาบันกษัตริย์มีอันต้องเป็นไปในหลายประเทศ จำเพาะแต่ประเทศไทยเท่านั้นที่ประเพณีดังกล่าวยังคงรูปต่อเนื่องมาได้ โดยรัฐหรือรัฐบาลเข้ามาทำหน้าที่แทนพระมหากษัตริย์ในความสัมพันธ์สามเส้าดังกล่าว

ความสัมพันธ์ที่เสียดุล

อย่างไรก็ตามในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หลังจากที่มีการรวมอำนาจการปกครองสงฆ์เข้าสู่ส่วนกลางภายใต้การควบคุมกำกับของรัฐ(ซึ่งก็รวมศูนย์อย่างไม่เคยมีมาก่อน) คณะสงฆ์ก็อิงแอบแนบชิดกับรัฐไม่จำเพาะแต่พระราชอาณาเขตในกรุงเทพฯ เท่านั้น หากพระสงฆ์ทั่วประเทศก็ถูกยึดโยงให้ผูกติดกับรัฐโดยผ่านระบบราชการทั้งของฝ่ายรัฐและฝ่ายสงฆ์ สิ่งก็ตามมาก็คือพระสงฆ์เหินห่างกับประชาชนยิ่งขึ้นทุกที กล่าวอีกนัยหนึ่งความสัมพันธ์สามเส้าซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นไปด้วยดีตามสมควร ก็กลับเสียดุลภาพไปอย่างชัดเจน

การที่วัดซึ่งเคยเป็นของชุมชน ถูกแปรสภาพมาเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างแบบราชการที่เรียกว่าคณะสงฆ์ ทำให้พระในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ หันไปตอบสนองนโยบาย (และความต้องการส่วนตัว) ของผู้ปกครองสงฆ์เบื้องบนกันมากขึ้นเนื่องจากสามารถให้คุณให้โทษได้มากกว่า ขณะเดียวกันก็ละเลยปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนรอบวัดยิ่งขึ้นทุกที แต่นั่นไม่ใช่สาเหตุเดียวที่ทำให้พระสงฆ์กับประชาชนเหินห่างจากกัน ในขณะที่โครงสร้างใหม่ของคณะสงฆ์ดึงพระให้เหินห่างจากประชาชน ในอีกด้านหนึ่งการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยก็ดึงประชาชนให้เหินห่างจากพระด้วยเช่นกัน เพราะเมื่อรัฐจัดตั้งสถาบันอย่างใหม่ที่มีความชำนาญเฉพาะทางขึ้นมา วัดก็ต้องสูญเสียบทบาทต่าง ๆ ทางสังคมไปให้แก่สถาบันเหล่านี้ไป อาทิ โรงเรียน โรงพยาบาล ฯลฯ ผลคือประชาชนเข้าวัดกันน้อยลง และหันไปมีความสัมพันธ์มากขึ้นกับรัฐ ซึ่งนับวันได้ขยายตัวและแผ่อิทธิพลเข้ามาในชุมชนมากขึ้นทุกทีจนมีส่วนทำลายการพึ่งตนเองของชุมชนไปไม่น้อย

ส่วนพระสงฆ์เองทั้ง ๆ ที่สถานการณ์เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ก็ไม่ได้พยายามปรับตัวให้ทันกับความเปลี่ยนแปลง รอแต่จะให้ฆราวาสเป็นฝ่ายเข้าวัดเองดังแต่ก่อน (บางยุคบางสมัยยังหวังพึ่งรัฐให้ช่วยแก้

ปัญหานี้ด้วยซ้ำ*) บทบาททางสังคมที่สูญเสียไป ก็ไม่ได้มีการปรับเปลี่ยนหรือสร้างขึ้นใหม่เพื่อรักษาความเป็นผู้นำทางสังคมและทางจิตใจ กลับจำกัดบทบาทของตัวเองอยู่แต่เพียงด้านพิธีกรรม และพยายามใช้พิธีกรรมต่าง ๆ เป็นเครื่องดึงคนเข้าวัด รวมถึงนำเอาพิธีทางไสยเข้ามาเป็นเครื่องดึงดูดผู้คน โดยหาได้ตระหนักไม่ว่าพิธีกรรมเหล่านั้นส่วนใหญ่แล้วแทบจะไม่สัมพันธ์กับชีวิตของคฤหัสถ์ ไข่แต่เท่านั้นพระสงฆ์ยังจำกัดการศึกษาของตนให้จ่อจ้อยอยู่แต่เฉพาะวิชาทางพระโดยละทิ้งวิชาทางโลกซึ่งพระสงฆ์เคยเป็นผู้นำ ขณะเดียวกันก็ไม่สนใจความเป็นไปของโลกสมัยใหม่ ตรงข้ามกับขรราวาสซึ่งไปรับเอาวิทยาการสมัยใหม่อย่างเต็มที่ ก็ยิ่งทำให้พระสงฆ์และขรราวาสเกิดช่องว่างในการรับรู้และเข้าใจโลกสมัยใหม่ นอกเหนือจากช่องว่างทางความสัมพันธ์อันเนื่องมาจากต่างฝ่ายต่างอยู่

ความเห็นห่างระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนก่อให้เกิดผลเสียอย่างมากต่อพุทธศาสนาโดยรวม เพราะต่างฝ่ายต่างไม่สามารถเกื้อกูลและดูแลกำกับซึ่งกันและกันให้เป็นไปอย่างถูกต้องได้ ในด้านหนึ่งพระสงฆ์จะเลยหรือไม่สามารถอบรมสั่งสอนชาวบ้านได้ เมื่อประชาชนเข้าไปรับความทันสมัยโดยไม่มีธรรมเป็นเครื่องกำกับ ก็เกิดความลุ่มหลงในวัตถุและเงินทอง จนพลัดไปสู่อบายมุข ยาเสพติด คอรัปชั่นและอาชญากรรมได้ง่าย ขณะเดียวกันการไม่เรียนรู้ในความเป็นไปของโลกสมัยใหม่ยังทำให้พระสงฆ์มีข้อจำกัดในการสอนธรรมให้ตรงกับปัญหาและเงื่อนไขของขรราวาส จึงยากที่ขรราวาสจะเห็นอานิสงส์ของธรรมะเพื่อนำมาใช้กับชีวิตหรือแก้ปัญหาสังคม ร้ายไปกว่านั้นก็คือช่องว่างในการสื่อสารธรรมยังเป็นเหตุให้ชาวบ้านเกิดความเข้าใจธรรมะอย่างคลาดเคลื่อนแม้กระทั่งในเรื่องพื้นฐานของพุทธศาสนาเช่น ทาน บุญ กรรม ยิ่งได้รับอิทธิพลวัตถุนิยมจากความทันสมัยก็ยิ่งทำให้พฤติกรรมของชาวพุทธเป็นไปในทางส่งเสริมวัตถุยิ่งกว่าสติปัญญาตามหลักธรรม อีกทั้งฝ่ายที่จะพลัดเข้าสู่ไสยศาสตร์แบบวัตถุนิยมภายใต้ประเพณีพิธีกรรมที่อ้างว่าเป็นพุทธ

ในอีกด้านหนึ่ง เมื่อขรราวาสเห็นห่างพระสงฆ์ ในที่สุดก็เลยไม่ใส่ใจความเป็นไปของพระสงฆ์ปล่อยให้พระสงฆ์ประพฤติด่วนอกรีตจนร่อยมากขึ้น โดยที่ขรราวาสจำนวนไม่น้อยก็ไม่รู้ด้วยซ้ำว่าพฤติกรรมดังกล่าวของท่านเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ทั้งนี้เนื่องจากห่างวัดจึงไม่มีความรู้แม้กระทั่งธรรมเนียมขั้นพื้นฐาน หรือถึงรู้ก็ไม่ถูกต้องแต่ก็ไม่เข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของอุบาสกและอุบาสิกาที่จะต้องตักเตือนว่ากล่าว

* ไม่ถึง ๒ ชั่วโมงคนหลังจากการทำให้ประเทศให้ทันสมัย พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้คนในกรุงก็เข้าวัดกันน้อยลงจนสังเกตเห็นได้ มหาเถรสมาคมจะปริวิตกับปัญหานี้ไม่ใช่น้อย จนถึงกับมีความคิดที่จะพึ่งอำนาจรัฐให้แก้ปัญหานี้โดยขอให้รัฐบาลออกคำสั่งบังคับให้ประชาชนเข้าวัดสัปดาห์ละ ๑ ครั้ง แต่ได้รับการปฏิเสธจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยปฏิเสธ ด้วยเหตุผลว่า "การบังคับให้คนฟังเทศน์นั้น ย่อมไม่ให้เกิดผลอันใดดีขึ้นเลย เพราะไม่เป็นการยอมนคริธาคน อันการศาสนานั้น ผู้ปฏิบัติย่อมกระทำด้วยความตั้งใจดีของตนเอง มากกว่าจะถูกบังคับให้ปฏิบัติ แต่ถึงอย่างไรก็ดี ทางบ้านเมืองจะป่าวร้องแนะนำราษฎรให้เข้าโบสถ์ดับดับฟังพระธรรมเทศนาให้เป็นการพร้อมเพรียง ตามความสามารถที่จะทำได้" (อ้างใน นรินทร: ๑๒๕-๑๒๖)

หรือขับออกไปจากสังคมทหากเป็นความผิดขั้นปาราชิก กลับสำคัญผิดว่าเป็นความรับผิดชอบของ
กรมการศาสนาแต่ฝ่ายเดียว ความไม่รู้หน้าที่ที่พึงกระทำในฐานะอุบาสกอุบาสิกาตัวเอง ทำให้ฆราวาส
เป็นอันมากเอาแต่ตำหนิหาเถรสมาคมหรือรัฐบาล โดยไม่คิดว่าตนเองจะร่วมแก้ไขปัญหาคความเสื่อม
โทรมในวงการสงฆ์อย่างไรได้บ้าง ขณะเดียวกันข้อเท็จจริงที่ว่าฆราวาสให้คุณให้โทษแก่พระได้น้อยลง
เนื่องจากพระในปัจจุบันถูกโยงให้ไปขึ้นอยู่กับผู้ปกครองสงฆ์เบื่องบนมากกว่าชุมชน ทำให้บ่อยครั้งการ
ผลักดันของฆราวาสไม่สามารถทำให้พระนอกรีตได้รับโทษทัณฑ์ได้ โดยเฉพาะในกรณีที่มีเส้นสายกับผู้
ปกครองเบื่องบน สภาพการณ์เช่นนี้มักนำไปสู่ปฏิกริยาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ แบบในหมู่ฆราวาส คือ
๑) ผิดหวังถึงกับปฏิเสธพุทธศาสนา ๒) เสื่อมศรัทธาในพระสงฆ์และหันไปศึกษาปฏิบัติธรรมในหมู่
ฆราวาสด้วยกัน ๓) ไม่เลื่อมใสพระสงฆ์และปฏิบัติต่อพระเยี่ยงคนทั่วไปรวมทั้งหาประโยชน์จากพระ
เมื่อมีโอกาส

พระสงฆ์และคฤหัสถ์นั้นจะสัมพันธ์กันอย่างเกือกลืนกันได้ก็เพราะมีธรรมะเป็นตัวเชื่อม ต่างฝ่ายต่าง
เอื้อเฟื้อกันเพื่อประโยชน์แห่งธรรม แต่เมื่อทั้ง ๒ ฝ่ายเหินห่างกัน ก็ส่งผลกระทบต่อธรรมะ และเมื่อ
ธรรมะเลือนลางลง สิ่งที่จะเข้ามาแทนที่ก็คือผลประโยชน์ ปัจจุบันผลประโยชน์นับวันจะกลายมาเป็น
ตัวกลางความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และฆราวาส ไม่ต่างกับความสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียน
แพทย์กับคนไข้ หรือแม้แต่สามีกับภรรยา พระสงฆ์เป็นอันมากเข้าหาฆราวาสเพื่อหวังเงินไม่ว่าในรูป
ของการบริจาคสร้างโบสถ์วิหาร หรือเงินเช่าซื้อวัตถุมงคล ตลอดจนเงินทำบุญจากการประกอบพิธีกรรม
หาไม่ก็อาศัยฆราวาสเพื่อเป็นตัวแทนในการประกอบธุรกิจส่วนตัว รวมทั้งจัดหาสิ่งซึ่งผิดวินัยไม่สมควร
แก่สมณสาธูป ส่วนฆราวาสจำนวนไม่น้อยก็เข้าหาพระเพื่อหวังโชคลาภ ขอยวยขอเบอร์ หาไม่ก็มา
เสนอขายสินค้า(มีตั้งแต่ขายประกันไปจนถึงขายซีดีลามกยิ่งกว่านั้นคือขายบริการทางเพศ)หรือเสนอตัว
จัดการพุทธพาณิชย์และผลประโยชน์อื่น ๆภายในวัด ความสัมพันธ์โดยมีผลประโยชน์เป็นสื่อกลาง
ระหว่างพระกับฆราวาส นับวันจะเป็นที่ยอมรับและทำกันอย่างโจ่งครึ้มมากขึ้น จนแม้แต่การเช่าหรือ
ขายสื่อลามกให้พระอย่างเปิดเผยก็กลายเป็นเรื่องธรรมดาไปแล้ว

ทั้งหมดนี้ล้วนมีผลบั่นทอนคุณภาพของพระสงฆ์และฆราวาสให้ด้อยลงในทางธรรม ไม่ว่าจะเป็นองจาก
ด้านความรู้ความเข้าใจหรือการประพฤติปฏิบัติ เมื่อคุณภาพทางธรรมของพระสงฆ์และฆราวาสลดต่ำ
ลง ก็ส่งผลให้พุทธศาสนาตกสู่ความเสื่อม แม้ว่าศาสนวัตถุ โบสถ์ วิหารจะดาษดื่นอลังการและใหญ่โต
อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยก็ตาม ด้วยเหตุนี้ลำพังการปฏิรูปคณะสงฆ์เพียงอย่างเดียวย่อมไม่
สามารถฟื้นฟูพุทธศาสนาได้หากจะต้องปรับปรุงในส่วนของฆราวาสอย่างขนานใหญ่ รวมทั้งปรับความ
สัมพันธ์ในหมู่พุทธบริษัทเสียใหม่ โดยมีธรรมเป็นแกนกลาง และอย่างสอดคล้องกับสภาพการณ์ของ
โลกปัจจุบัน

หุ้นส่วนเพื่อพระศาสนา

การฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาสจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการทำให้คณะสงฆ์กลับมาเป็นของประชาชนมากขึ้น กล่าวคือให้ประชาชนมีส่วนในการอุปถัมภ์คณะสงฆ์และร่วมรับผิดชอบกิจการของสงฆ์ในทุกระดับมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน อาทิ การให้องค์กรท้องถิ่นตั้งแต่ระดับจังหวัดลงมาถึงตำบลมีหน้าที่ทำนุบำรุงกิจการของสงฆ์ในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การเผยแผ่ และสาธารณูปการ นอกจากการจัดสรรงบประมาณให้แล้ว ยังมีส่วนในการให้คำปรึกษาหรือข้อเสนอแนะเกี่ยวกับนโยบายด้านต่าง ๆ ของสงฆ์ รวมทั้งให้ความช่วยเหลือทางด้านบุคลากรและวิชาการด้วย การจัดตั้งคณะกรรมการพุทธบริษัทหรือสภาชาวพุทธทั้งในส่วนกลาง ภูมิภาคและท้องถิ่นเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของความร่วมมือระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์เพื่อให้การคณะสงฆ์เจริญมั่นคงยิ่งขึ้น ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ ๔ และ ๕ แล้ว

แต่ที่กล่าวมานี้อาจยังไม่สำคัญเท่ากับการทำให้วัดกลับมาเป็นของชาวบ้าน วัดและชาวบ้านซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นชุมชนนั้นเป็นหน่วยพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนาไทยมาแต่ไหนแต่ไรมา ความสัมพันธ์ในระดับเครือข่าย ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายหมู่บ้าน หรือเครือข่ายวัด ซึ่งมีบุญประเพณีร่วมกันหรือมีวัตรปฏิบัติอย่างเดียวกันนั้นล้วนมีฐานมาจากความสัมพันธ์ระดับชุมชนคือระหว่างวัดกับชาวบ้าน เป็นเพราะวัดและชาวบ้านสัมพันธ์กันอย่างเกื้อกูล จึงเป็นฐานอันเข้มแข็งให้แก่พุทธศาสนาของไทยในอดีต แม้จะเกิดวิกฤตการณ์หลายครั้งในส่วนกลางจนส่งผลกระทบต่อวงการพระศาสนา แต่ตราบดีที่วัดและชาวบ้านยังสัมพันธ์กันด้วยดีในระดับชุมชน ก็อาจเป็นกำลังในการฟื้นฟูพระศาสนาได้ ดังในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้อาศัยพระที่ทรงศีลาธิคุณจากหัวเมืองต่าง ๆ มาช่วยฟื้นฟูพระศาสนา รวมทั้งพระอาจารย์ดี พระอาจารย์ศรี และพระอาจารย์ชื่น ซึ่งได้รับสถาปนาเป็นพระสังฆราชทั้ง ๓ พระองค์ในรัชกาลนี้

การทำให้วัดกลับมาเป็นของชาวบ้านถือว่าเป็นมาตรการสำคัญและเป็นรูปธรรมที่สุดในการทำให้คณะสงฆ์กลับมาเป็นของประชาชน กฎหมายคณะสงฆ์ในปัจจุบันได้ทำให้วัดกลายเป็นของคณะสงฆ์โดยรัฐเป็นตัวกำหนดอย่างสำคัญ วัดที่ชาวบ้านสร้างขึ้นนั้นตามกฎหมายแล้วไม่สามารถจะเรียกว่าเป็นวัดหรือแม้แต่สำนักสงฆ์ได้เลยจนกว่าจะได้รับอนุมัติจากรัฐโดยความเห็นชอบของคณะสงฆ์ ในทำนองเดียวกันการแต่งตั้งเจ้าอาวาสและพระอุปัชฌาย์ ก็ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเห็นพ้องต้องกันของชาวบ้านอีกต่อไป หากกลายเป็นเรื่องภายในของคณะสงฆ์ล้วน ๆ โดยขึ้นอยู่กับดุลพินิจของพระสังฆาธิการเพียงไม่กี่รูป และเมื่อได้รับแต่งตั้งแล้ว เจ้าอาวาสก็มีอำนาจเด็ดขาดภายในวัด ประหนึ่งว่าวัดเป็นสมบัติของเจ้าอาวาส ทั้ง ๆ ที่ตามประเพณีเดิมเจ้าอาวาสเป็นเพียงผู้ดูแลวัดแทนชาวบ้าน หรือจะเรียกว่าเป็นผู้อาศัยวัดของชาวบ้านอยู่ก็ไม่ผิด(ในชนบทหลายแห่งยังมีประเพณีที่ชาวบ้านอาราธนาเจ้าอาวาสและพระรูปอื่น ๆ ให้อยู่วัดต่อหลังจากออกพรรษาแล้ว)

แม้ว่าจะเปรียบและข้อกฎหมายดังกล่าวจะมีเหตุผลและเป็นประโยชน์ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้ประชาชนมีสำนึกในความเป็นเจ้าของวัดน้อยลง และเห็นห่างจากวัดมากขึ้น แทนที่จะช่วยอุปถัมภ์บำรุงวัด กลับจะหาประโยชน์จากวัดด้วยซ้ำ^๖ ดังนั้นทางออกคือการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของวัดมากขึ้น ไม่ใช่เพียงแค่จัดหาปัจจัย ๔ มาอุปถัมภ์บำรุงวัดเท่านั้น หากยังมีส่วนในการกำหนดความเป็นไปของวัดโดยจัดให้มีการบริหารวัดในรูปคณะกรรมการและมีผู้แทนชุมชนเข้าร่วมด้วย คณะกรรมการบริหารวัดนี้ควรมีหน้าที่ในการบริหารกิจการต่าง ๆ ของวัด ทั้งด้านการศึกษา สาธารณูปการ การเผยแผ่ ไม่ว่าภายในวัดหรือนอกวัด ที่ขาดไม่ได้คือการรับผิดชอบการเงินของวัด ซึ่งปัจจุบันยังเป็นปัญหาของวัดเป็นอันมาก เนื่องจากปล่อยให้การเงินอยู่ในความดูแลของบุคคลเพียง ๑-๒ คนเท่านั้น คือเจ้าอาวาสและหรือไวยาวัจกร ดังผลการวิจัยเมื่อปี ๒๕๓๙ พบว่าร้อยละ ๕๘ ของวัดในกรุงเทพมหานคร ผู้เก็บรักษาและรับผิดชอบเงินวัดคือเจ้าอาวาส หรือไวยาวัจกรคนใดคนหนึ่ง หรือ ๒ คนรวมกัน (เรื่องฤทธิ์: ๑๒) ยิ่งพิจารณาถึงความโปร่งใสทางการเงินด้วยแล้ว เรียกได้ว่าแทบทุกวัดในประเทศไทยจุดอ่อนในเรื่องนี้มาก กล่าวคือมักจะไม่เปิดเผยบัญชีหรือข้อมูลการเงินของวัด เคยมีนักวิจัยสอบถามถึงรายได้รายจ่ายของวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ อาทิรายได้จากการเช่าวัดมุงมล ให้เช่าที่ ทำตลาดหาบเร่-แผงลอย ตลอดจนรายจ่ายด้านต่าง ๆ ของวัด ปรากฏว่าวัดส่วนใหญ่ไม่ยอมเปิดเผยข้อมูลดังกล่าว (เรื่องฤทธิ์: ๔๕) ความไม่โปร่งใสนั้นมักเป็นที่มาแห่งความทุจริตและประพฤตินิষอบ โดยเฉพาะในระยะหลังข่าวอื้อฉาวเกี่ยวกับพระมักมีเรื่องการเงินเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยที่พระซึ่งประพฤตินอกกริตจำนวนไม่น้อยก็เป็นเจ้าอาวาสเสียเอง ทำให้เกิดคำถามขึ้นว่าเงินจำนวนมากที่ใช้ประกอบบูรณการนั้นได้มาจากไหน เป็นเงินวัดใช่หรือไม่ ด้วยเหตุนี้หน้าที่ประการหนึ่งของคณะกรรมการบริหารวัดคือการทำให้การเงินการบัญชีของวัดมีความโปร่งใส คือเปิดเผยและตรวจสอบได้ ไม่เฉพาะแต่เจ้าหน้าที่ของรัฐเท่านั้น หากยังพร้อมให้ประชาชนทั่วไปดูบัญชีได้ด้วย ปัจจุบันเจ้าหน้าที่ของรัฐจำนวนไม่น้อยมีหน้าที่ที่จะต้องเปิดเผยทรัพย์สินต่อสาธารณะ จะเป็นการดีไม่น้อยหากวัดซึ่งควรเป็นแบบอย่างแห่งคุณธรรมของสังคมมีความโปร่งใสด้วยเช่นกัน นี่ไม่ได้หมายความว่าต้องนำบัญชีของเจ้าอาวาสมาแสดงต่อสาธารณะ แต่อย่างน้อยก็ควรมีการแยกแยะบัญชีของเจ้าอาวาสและของวัดให้ชัดเจน และหากจะนำเอาบัญชีของวัดมาเปิดเผยให้ชุมชนรอบวัดทราบ ก็จะช่วยทำให้ชาวบ้านรู้สึกที่วัดเป็นของชุมชนได้สนิทใจขึ้น มาตรการดังกล่าวจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อวัดมีการบริหารโดยคณะกรรมการเท่านั้น

อย่างไรก็ตามนอกเหนือจากการส่งตัวแทนไปบริหารวัดร่วมกับพระสงฆ์แล้ว ประชาชนควรมีส่วนร่วมโดยตรงด้วยอย่างน้อยก็ในด้านการให้ความเห็นหรือข้อเสนอแนะ เช่น มีการจัดประชุมศรัทธาญาติ

^๖ ปัญหานี้เกิดขึ้นกับปาเซกัน กล่าวคือเมื่อรัฐได้รับป่าซึ่งเคยเป็นของชุมชนให้กลายเป็นของหลวง เรียกว่าป่าสงวนแห่งชาติแล้ว ชาวบ้านก็ไม่รู้สึกว่าป่านั้นเป็นของชาวบ้านอีกต่อไป จึงไม่คิดดูแลรักษา หากมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์อย่างเดียวถ้ามีโอกาส

โยมเป็นประจำอย่างน้อยปีละครั้งในวัดเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับกิจการของวัด รวมไปถึงการพัฒนาคุณภาพของพระเณรและแม่ชี และการปรับปรุงสภาพแวดล้อมในวัด เป็นต้น ควรใช้โอกาสนี้ในการส่งเสริมความร่วมมือระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านให้แน่นแฟ้นขึ้น เช่นร่วมกันหามาตรการการกลั่นกรองผู้บวช โดยอาจมีข้อตกลงร่วมกันว่า ลูกหลานชาวบ้านที่จะมาบวชต้องอยู่วัดสักระยะหนึ่งก่อนเพื่อเตรียมความพร้อม หรือกำหนดระยะเวลาขั้นต่ำในการบวช แทนที่จะมาบวชที่วันก็ได้ ยิ่งไปกว่านั้นคณะสงฆ์ยังสามารถใช้ที่ประชุมชาวบ้านดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเลือกสรรและแต่งตั้งเจ้าอาวาสด้วย มีกิจกรรมอีกมากมายหลายอย่างของทางวัดที่สามารถใช้เวทีดังกล่าวเป็นเครื่องมือในการกระตุ้นให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมและรู้สึกเป็นเจ้าของวัดมากขึ้น

ข้อที่พึงตระหนักก็คือความรู้สึกเป็นเจ้าของวัดนั้นไม่ได้เกิดจากการที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจการของวัดเท่านั้น หากยังเกิดจากการที่วัดมีส่วนร่วมในกิจการของชุมชนจนกลายเป็นส่วนที่แยกไม่ขาดจากชุมชน วัดในสมัยก่อนกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนได้ก็เพราะเหตุนี้ ในปัจจุบันวัดสามารถฟื้นฟูสถานะดังกล่าวให้กลับมาได้ส่วนหนึ่งโดยการเป็นผู้นำในการกระตุ้นชาวบ้านให้มาร่วมแก้ปัญหาชุมชนของตน ดังนั้นการจัดประชุมชาวบ้านจึงไม่ควรจำกัดขอบเขตเพียงแค่การช่วยเหลือกิจการของวัดเท่านั้น หากควรรวมไปถึงการพัฒนาชุมชนด้วย เช่นปรึกษาหารือเรื่องการแก้ปัญหาเสพติดในชุมชน การพัฒนาจริยธรรมของเยาวชน การอนุรักษ์แหล่งน้ำและป่าของชุมชน การแก้ปัญหานี้สินของชาวบ้าน เป็นต้น มีหลายวัดในชนบทที่เป็นแบบอย่างที่ดีในเรื่องนี้ เช่น วัดตะโหนด ในจังหวัดพัทลุง ได้ใช้ลานวัดในการจัดประชุมชาวบ้านอย่างสม่ำเสมอ จนเกิดเป็น "ศาลาานวัด" ซึ่งมีบทบาทอย่างมากในการแก้ปัญหาของท้องถิ่น เช่น ขยายบริการสาธารณสุขไปไกล จัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ อนุรักษ์วัฒนธรรม รวมทั้งให้ข้อเสนอแนะแก่อบต. และตรวจสอบการทำงานของอบต. ไปพร้อมกัน ปัจจุบันศาลาานวัดตะโหนดได้พัฒนาจนมีโครงสร้างการบริหารงานที่เป็นระบบ คือมีสมาชิกสภาซึ่งประกอบด้วยผู้แทนชาวบ้าน ๑๒๐ คน คณะกรรมการบริหาร ซึ่งคัดเลือกจากสมาชิกสภา โดยมีรองเจ้าอาวาสเป็นประธาน และมีฝ่ายที่ปรึกษาซึ่งเป็นตัวแทนของทางราชการ

การมีส่วนร่วมในกิจการของชุมชนยังทำได้อีกหลายรูปแบบ เช่นให้ความสนับสนุนกลุ่มและองค์กรต่าง ๆ ของชาวบ้าน โดยกระตุ้นให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน เป็นที่ปรึกษาในด้านธรรมะและทักษะ ตลอดจนช่วยเหลือด้านวัสดุอุปกรณ์และสถานที่ วิธีเหล่านี้ทางวัดสามารถทำได้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นผู้นำหรือลงมือทำงานชุมชนด้วยตนเอง นอกจากจะเป็นการเอื้อเพื่อต่อสมณสาธูปแล้ว ยังช่วยสนับสนุนให้เกิดผู้นำที่เป็นชาวบ้านเอง

หากวัดใส่ใจชุมชนอย่างจริงจังจนชาวบ้านรู้สึกว่าวัดเป็นของชุมชนหรือเป็นของพวกเขาแล้ว แน่ใจได้ว่าชาวบ้านก็จะใส่ใจวัดเช่นกัน ปัญหาที่ว่าชาวบ้านจะไม่สนใจมาช่วยเหลืองานของวัดย่อมไม่เกิดขึ้น การจัดประชุมชาวบ้านเพื่อมีส่วนร่วมในกิจการของวัดอย่างสม่ำเสมอ จะไม่ใช่แค่ความฝันที่สวยงาม หากสามารถเป็นจริงได้ ข้อที่วิตกกังว่าผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นจะถูกเลือกมาเป็นกรรมการบริหารวัด

และหาประโยชน์จากวัด ย่อมเกิดขึ้นได้ยากตราบดีที่ชาวบ้านทั้งชุมชนชวนช่วยเอาใจใส่วัด ในทางตรงกันข้ามหากชาวบ้านไม่ได้รับโอกาสให้มีส่วนร่วมในกิจการของวัด อีกทั้งวัดก็ไม่มีส่วนร่วมในกิจการของชุมชน ในที่สุดวัดก็จะกลายเป็นแหล่งผลประโยชน์ของคนกลุ่มเล็ก ๆ ทั้งที่ครองและไม่ได้ครองผ้าเหลือง ดังเกิดขึ้นทั่วไปในเวลานี้แล้ว

ธรรมะเป็นของพุทธบริษัท

"วัดเป็นเรื่องของพระ ส่วนชุมชนเป็นเรื่องของชาวบ้าน" ความคิดแบบแยกส่วนเป็น ๒ ขั้วนี้คือสาเหตุที่แยกพระและประชาชนออกจากกัน ความคิดนี้ถ้าสาวไปแล้วก็จะพบว่ามาจากความคิดที่แยก "ธรรม" กับ "โลก" ออกจากกัน คือถือว่าธรรมเป็นเรื่องของพระ ส่วนโลกเป็นเรื่องของฆราวาส เมื่อคิดเช่นนี้ พระจึงไม่สนใจโลกนอกวัด ส่วนฆราวาสก็ไม่สนใจธรรมะ ถือว่าการดำเนินชีวิตและกิจการทางโลก ไม่จำเป็นต้องมีธรรมะมาเกี่ยวข้อง กลายเป็นเรื่องผลประโยชน์หรือกิเลสตัณหาล้วน ๆ ขณะเดียวกันก็ปล่อยให้ธรรมะเป็นเรื่องของพระไป ธรรมะจะตกต่ำหรือถูกบิดเบือนจ้วงจาบอย่างไรก็เป็นหน้าที่ของพระแต่ฝ่ายเดียว

การแบ่งกิจการหรืออาณาเขตอย่างเด็ดขาดเช่นนี้คือรากเหง้าของปัญหาความความสามัคคีระหว่างพระกับฆราวาส เพราะทำให้ทั้ง ๒ ฝ่ายต่างแยกห่างจากกันจนกลายเป็นการหันหลังให้กัน ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงแล้วพระพุทธเจ้ามอบหมายให้พุทธบริษัททั้งสี่เป็นเจ้าของพระศาสนาาร่วมกัน ต่างเป็น "หุ้นส่วน" ของพุทธศาสนาเท่า ๆ กัน นั่นหมายความว่าธรรมะเป็นความรับผิดชอบของพระสงฆ์และฆราวาสไม่น้อยไปกว่ากัน ทั้ง ๒ ฝ่ายจึงมีหน้าที่ต่อธรรมเช่นเดียวกัน ไม่ว่าเป็นการศึกษาปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และรักษาธรรม

ความเข้าใจว่าพระมีหน้าที่ปฏิบัติธรรม ส่วนชาวบ้านมีหน้าที่อุปถัมภ์บำรุงพระในด้านวัดถุนั้น เป็นความเข้าใจที่ไม่ครบถ้วนจนอาจนำไปสู่ทัศนคติที่ผิดพลาดได้ เพราะขณะที่ชาวบ้านอุปถัมภ์พระนั้น พระก็มีหน้าที่สงเคราะห์ชาวบ้านด้วย นั่นคือ "แสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง" ฟังเพียงเท่านั้นมีฟังเข้าใจว่าฆราวาสมีบทบาทเพียงแค่ "ฟัง" ธรรมจากพระเท่านั้น หากยังควรนำธรรมไปปฏิบัติด้วย ดังมีพระดำรัสตรัสต่อไปอีกว่า" คฤหัสถ์และบรรพชิตต่างอาศัยซึ่งกันและกัน อยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อมุ่งหมายจะสลัดเสียซึ่งโอฆะ เพื่อทำความจบสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการฉะนี้ " แล้วทรงย้ำอีกว่า "ผู้ครองเรือนและผู้ไร้เรือนทั้ง ๒ ฝ่าย อาศัยซึ่งกันและกันย่อมประพฤติสำเร็จซึ่งสัตถธรรมที่เป็นโยคเกษมอันยอดเยี่ยม"

(พุทธทศนิกาย พุทฺธการสูตร)

เห็นได้ชัดว่าการปฏิบัติธรรมจนสิ้นทุกข์นี้มีใช่เป็นงานของพระเท่านั้น หากยังเป็นกิจที่ฆราวาสพึงทำด้วย อย่างไรก็ตามมีความเข้าใจโดยทั่วไปว่าฆราวาสถือศีล ๕ ก็เพียงพอแล้ว ทั้ง ๆ ที่ศีล ๕ น่าจะเป็น

เพียงแค่เกณฑ์ขั้นต่ำสุด ยิ่งไปกว่านั้นความคิดที่ว่าศีล & คู่กับฆราวาสนั้นเป็นความคิดที่มาในชั้นหลังมาก ดังคำว่าศีล & เองก็เป็นคำรุ่นหลัง ในพระไตรปิฎกมีใช้น้อยแห่ง) โดยที่พระไตรปิฎกเองกลับพูดถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ หรือ ธรรมจริยา มากกว่า (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๒ ค: ๖๑๗, ๕๔๐) หลักธรรมหมวดนี้มีมีความหมายกว้างกว่าศีล & มาก เพราะไม่ได้กล่าวเฉพาะส่วนที่เป็นพฤติกรรมทางกายเท่านั้น (เช่น ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์) หากยังรวมไปถึงมิติด้านใน ได้แก่ การไม่โลภ มีเมตตา และมีสัมมาทิฐิ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังพูดถึงกุศลกรรมทั้งแง่บวกและแง่ลบคู่กัน (เช่นการใส่ใจเกื้อกูลคู่กับการไม่ฆ่าสัตว์ การเคารพกรรมสิทธิ์คู่กับการไม่ลักทรัพย์) ขณะที่คำสอนในชั้นหลังเน้นแง่ลบเป็นส่วนใหญ่

อาจจะเป็นเพราะอิทธิพลของวิสุทธิมรรคก็ได้ ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในเวลาต่อมาว่าธรรมในพุทธศาสนานั้นเป็นเรื่องของพระหรือการปฏิบัติในวัดเป็นหลัก จนกลายเป็นลักษณะของพุทธศาสนาสายเถรวาทในยุคหลังไป (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๔ ข: ๒๔-๒๙) การถือวิสุทธิมรรคเป็นแบบแผนย่อมก่อให้เกิดทัศนคติดังกล่าวได้ไม่ยาก เนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นสำหรับพระโดยเฉพาะ จึงเน้นเรื่องการทำเพื่อบำเพ็ญภาวนาในชั้นสมาธิและปัญญาเป็นหลัก โดยมุ่งแต่การปฏิบัติในสถานที่ที่ลึกเร้น ดังนั้นจึงกล่าวถึงธรรมในชั้นศีลหรือธรรมในส่วนที่สัมพันธ์กับผู้คนค่อนข้างน้อย (ส่วนที่เป็น "ศีลนิเทศ" มีทั้งหมด ๑๔๔ หน้าในจำนวนทั้งหมด ๗๒๒ หน้า) จุดหนึ่งที่พระธรรมปิฎกได้ตั้งข้อสังเกตไว้ก็คือขณะที่วิสุทธิมรรคอธิบายพรหมวิหาร ๔ (ซึ่งเป็นธรรมระดับจิตใจ) ถึง ๔๓ หน้า แต่หาได้กล่าวถึงสังคหวัตถุ ๔ อันเป็นธรรมคู่กันไม่ แม้โบราณจารย์ท่านอื่นก็เช่นกัน (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๘: ๖๗) ยิ่งธรรมสำหรับชีวิตฆราวาสโดยตรง เช่น สัมมาอาชีวะ ฆราวาสธรรม ตลอดจนธรรมเพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยดีในสังคม เช่น อปรีหานิยธรรม จะไม่ปรากฏเลย การถือเอาวิสุทธิมรรคมาเป็นแม่แบบของพุทธศาสนาย่อมชวนให้สำคัญผิดได้ง่ายว่าพุทธศาสนาเป็นคำสอนสำหรับผู้ลึกเร้นเป็นหลัก ขณะเดียวกันเมื่อจะดึงเอาคำสอนจากวิสุทธิมรรคมาใช้ในการดำเนินชีวิตทั่วไปของฆราวาส โดยเฉพาะส่วนที่เป็นศีล จะพบว่ามีไม่มากนักที่นำมาใช้ได้โดยตรง เนื่องจากศีลส่วนใหญ่เป็นศีลสำหรับพระ (เช่น ปาริสุทธิสีล รุดงควัตร) นี่อาจเป็นสาเหตุหนึ่งก็ได้ที่ทำให้เข้าใจว่าฆราวาสมีศีลที่ต้องปฏิบัติไม่มากนัก แม้แต่สัมมาอาชีวะก็ไม่ถือว่าเป็นศีลสำคัญข้อหนึ่งของฆราวาส ทั้ง ๆ ที่สัมพันธ์กับชีวิตผู้ครองเรือนมาก

พระและฆราวาสในพุทธศาสนาน่าจะมีความแตกต่างกันก็ตรงที่วิถีชีวิต (ผู้ไร้เรือน-ผู้ครองเรือน) และบทบาทที่พึงมีต่อกัน (เกื้อกูลด้วยธรรม-อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔) แต่เมื่อพูดถึงหน้าที่ต่อธรรมะแล้ว ทั้ง ๒ ฝ่ายมีหน้าที่เหมือนกัน คือมีหน้าที่ศึกษาปฏิบัติธรรม เผยแผ่ธรรม และปกป้องรักษาธรรม จริงอยู่ฆราวาสมีศีลน้อยกว่าพระ แต่นั่นก็เนื่องจากมีแบบแผนการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน ประกอบกับอยู่ในชุมชนที่มีการกิจต่างกัน กล่าวคือ ชุมชนสงฆ์เป็นชุมชนที่พระพุทธเจ้าทรงจัดตั้งขึ้นเพื่อการศึกษาธรรม โดยเฉพาะ ส่วนชุมชนฆราวาสไม่ได้มีการกิจดังกล่าวเป็นหลัก แต่ก็ใช่ว่าจะต้องมีศีลแตกต่างกันชนิดที่เป็นคนละขั้ว กระทั่งว่าฆราวาสมีเพียงศีล & ก็พอแล้ว แท้ที่จริงศีลหรือหลักความประพฤติของฆราวาสมีมากกว่านั้น ดังพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในสังคาลสูตรได้แก่ การละกรรมกิเลส ๔ การเว้น

อคติ ๔ การไม่เกี่ยวข้องกับอบายมุข ๖ หลักทศ ๖ (หลักปฏิบัติระหว่างบุคคลในความสัมพันธ์ ๖ แบบ) การรู้จักคบมิตร รวมถึงการจัดสรรทรัพย์เพื่อใช้สอย และสังคหวัตถุ ๔ จะเห็นได้ว่า หลักความประพฤติ ชุดดังกล่าวครอบคลุมกว้างขวางกว่าศีล ๕ มาก โดยรวมไปถึงการใช้ทรัพย์และการบริโภคตลอดจนการเอื้อเฟื้อต่อผู้อื่นและส่วนรวม กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นหลักปฏิบัติทั้งต่อทรัพย์ ต่อผู้อื่น และต่อส่วนรวม ทั้งในแง่ลบ(การละเว้น) และแง่บวก(การเกื้อกูล) นอกจากจะควบคุมไม่ให้เบียดเบียนผู้อื่นแล้ว ยังเป็นเครื่องกำกับไม่ให้เบียดเบียนตนอีกด้วย ทั้งยังเอื้อให้เกิดประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านไปพร้อมกัน เนื่องจากมีความครอบคลุมแทบทุกด้านของชีวิตฆราวาส พระอรรถกถาจารย์จึงเรียกหลักความประพฤติชุดนี้ว่า คิหิวินัย หรือวินัยของคฤหัสถ์

ยิ่งเลยจากชั้นศีลมาสู่ขั้นสมาธิและปัญญา หรือธรรมด้านในแล้ว ในพุทธศาสนาไม่มีเส้นแบ่งระหว่างพระและฆราวาสเลย กล่าวคือฆราวาสควรและจำเป็นที่จะต้องฝึกฝนจิตให้เป็นอิสระเช่นเดียวกับพระ ดังพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในหลักธรรมเรื่องกามโมคคัลโลว่า แม้ฆราวาสจะต้องทำมาหากินและเกี่ยวข้องกับเงินทอง แต่ก็ควรฝึกฝนตนให้เกิดปัญญา จนจิตเป็นอิสระหลุดพ้นเป็นนายเหนือโภคทรัพย์ด้วย ไม่ใช่แค่ทำมาหากินอย่างสุจริตและใช้ทรัพย์ให้เกิดประโยชน์เท่านั้น (ดูข้อสุดท้ายของกามโมคคัลโล ๑๐) ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเงินทองนั้นสามารถทำความทุกข์ให้แก่ผู้ที่ติดยึดในวัตถุ ดังนั้นในเมื่อต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุและหากประสงค์จะอยู่อย่างเป็นสุข ก็จำต้องฝึกฝนตนให้เป็นอิสระจากวัตถุ ดังมีพุทธพจน์ว่า "โภคทรัพย์ทั้งหลาย ย่อมฆ่าคนมีปัญญาทรม แต่หาฆ่าผู้ที่แสวงหาฝั่งไม่" (ธรรมบท) ประเด็นสำคัญก็คือ การฝึกจิตให้เป็นอิสระนั้นอยู่ในวิสัยของฆราวาสจะทำได้ ไม่ได้ผูกขาดเฉพาะพระ ความข้อนี้มีพุทธคำรัสชัดเจนว่า "โลกุตตรธรรมเป็นทรัพย์ประจำตัวของทุกคน" (มัชฌิมนิกาย เอสสุการีสสูตร) ในพระไตรปิฎกมีเรื่องราวของฆราวาสหลายท่านที่บรรลุธรรมถึงขั้นอรหัตผล ในเมื่อฆราวาสมีศักยภาพที่จะเข้าถึงอิสรภาพในทางจิตใจ อีกทั้งสภาวะดังกล่าวก็จำเป็นสำหรับชีวิตฆราวาส จึงไม่มีเหตุผลที่จะยกการปฏิบัติธรรมไปให้พระฝ่ายเดียวเท่านั้น

ในเมื่อธรรมะเป็นเรื่องของฆราวาสด้วย จึงควรส่งเสริมให้ฆราวาสได้มีโอกาสปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังคือ สูงขึ้นไปจนถึงภาวนาด้วย มิใช่จำกัดขอบเขตธรรมะของฆราวาสไว้ที่ระดับการให้ทานหรือการรักษาศีลดังที่เข้าใจกันเท่านั้น แม้กระทั่งการรักษาศีล ก็ไม่ควรจะหยุดที่ศีล ๕ หากควรส่งเสริมให้จริงจังยิ่งกว่านั้นหรือก้าวหน้าขึ้นไปอีก ซึ่งไม่จำเป็นต้องหมายถึงศีล ๘ หรืออุโบสถศีลเท่านั้น อาจขยายไปสู่กุศลกรรมบถ ๑๐ หรือคิหิวินัยดังกล่าวข้างต้นก็ได้ นอกจากศีลที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติแล้ว ควรคิดถึงศีลข้อใหม่ ๆ ที่เหมาะแก่ยุคปัจจุบันด้วย อาทิศีลที่เป็นเครื่องป้องกันจากอบายมุขอย่างใหม่ (เช่นการติดจ๊อบจ่ายชื่อของจนเป็นหนี้ล้นพ้นตัว หรือติดคอมพิวเตอร์งอมแงม จนไม่เป็นอันทำงานหรือดูแลครอบครัว) ตลอดจนศีลที่ช่วยกำกับมิให้มีการแสวงหาทรัพย์และการบริโภคหรือใช้จ่ายทรัพย์ส่งผลเสียต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ศีลดังกล่าวนับวันจะมีความจำเป็นสำหรับโลกที่ยึดโยงผู้คนอย่างแน่นแฟ้นจนสามารถส่งผลกระทบต่อกันได้อย่างง่ายดาย

จะทำเช่นนั้นได้ การให้การศึกษาทางธรรมแก่ฆราวาสเป็นสิ่งจำเป็นมาก ตรงนี้เองที่พระจะมีบทบาทอย่างสำคัญ ความจริงนี้เป็นบทบาทโดยตรงของพระอยู่แล้ว แต่ในปัจจุบันบทบาทดังกล่าวพระได้ทำน้อยลง ส่วนหนึ่งเพราะต่างฝ่ายต่างเหินห่างจากกันดังกล่าวก่อนหน้านี้ อีกส่วนยังเป็นเพราะพระส่วนใหญ่มีความรู้ทางธรรมและทางโลกอย่างจำกัดจนไม่สามารถสอนธรรมให้สัมพันธ์กับชีวิตและสภาพปัญหาของญาติโยมได้โดยเฉพาะที่อยู่ในเมือง หากปล่อยให้สภาพการณ์ดำรงอยู่ต่อไป พระและฆราวาสจะเหินห่างไกลขึ้น นั่นหมายความว่า ฆราวาสจำนวนไม่น้อยจะห่างไกลจากศาสนา หรือมีความเข้าใจที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับศาสนามากขึ้น แม้กระทั่งเรื่องทานและบุญซึ่งเป็นเรื่องพื้นฐานก็เข้าใจและปฏิบัติไม่ถูกต้อง จนอาจกลายเป็นการสนับสนุนลัทธิใหม่ที่มาในนามพุทธศาสนา หรือไม่เช่นนั้นก็จะทำให้ปรากฏการณ์ใหม่แพร่หลายมากขึ้น นั่นคือฆราวาสพากันศึกษาปฏิบัติธรรมกันเองโดยไม่พึ่งพระ อันเป็นผลจากการที่ฆราวาสที่มีความรู้ทางธรรมเพิ่มจำนวนมากขึ้น ประกอบกับแหล่งความรู้ทางธรรมมีเพิ่มมากขึ้น ทุกวันนี้นอกจากหนังสือธรรมะจะแพร่หลายแล้ว พระไตรปิฎกยังมีให้ค้นได้ทางอินเทอร์เน็ตและซีดีรอม ใคร ๆ ก็สามารถศึกษาธรรมด้วยตนเองได้อย่างสะดวก โดยไม่จำเป็นต้องเข้าวัด ดังนักศึกษาร้อยละ ๔๙ ให้เหตุผลว่าสาเหตุที่ไม่นิยมไปฟังเทศน์ก็เพราะสามารถหาความรู้จากแหล่งอื่นได้สะดวกกว่า ที่น่าเป็นห่วงกว่านั้นก็คือเหตุผลของนักศึกษาร้อยละ ๔๑ ว่า พระสงฆ์ไม่น่านับถือหรือไม่รู้ธรรมะดีพอ (ขนิษฐาและกิติ:๓๓) สภาพเช่นนี้ทำให้สิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนาแบบฆราวาสปรากฏชัดเจนขึ้นดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๕ แม้ปรากฏการณ์ดังกล่าวจะมีข้อดีตรงที่สะท้อนให้เห็นถึงความตื่นตัวทางศาสนาของฆราวาส แต่สิ่งที่น่าวิตกก็คือฆราวาสจำนวนมากจะละเลยเมินเฉยพระสงฆ์มากขึ้น จนถึงกับทอดทิ้งพระสงฆ์ไปเลย เกิดความรู้สึกเป็นคนละฝ่ายคนละข้างในที่สุด เมื่อเป็นเช่นนั้นสถาบันสงฆ์ซึ่งอ่อนแออยู่แล้วก็จะถูกปล่อยให้ทรุดโทรมหนักขึ้นจนอาจกลายเป็นภาวะถดถอยความเจริญของสังคม ขณะเดียวกันฆราวาสก็อาจตีความและนับถือพุทธศาสนาไปตามใจชอบ หรือเพื่อสนองกิเลสของตน(ดูบทที่ ๕)โดยไม่มีภาระชี้แนะหวังดีจากพระสงฆ์ พุทธศาสนาย่อมวิปาลาสคลาดเคลื่อนไปมากขึ้น

ด้วยเหตุนี้ถึงแม้พระสงฆ์ในปัจจุบันจะมีข้อจำกัดในด้านการสอนธรรม ก็ยังมีความจำเป็นที่จะต้องสนับสนุนให้ท่านมาทำงานด้านนี้กันให้มากขึ้น ขณะเดียวกันก็ต้องเร่งให้มีการปฏิรูปการศึกษาของพระสงฆ์ เพื่อเพิ่มปริมาณและคุณภาพของพระในด้านนี้ แต่ในระหว่างที่การปฏิรูปยังไม่เกิดผลหรือถึงแม้ยังไม่เริ่มต้นเลยก็ตามการส่งเสริมพระให้ทำงานด้านนี้ก็ยังควรทำต่อไป ทั้งนี้โดยอาจมีฆราวาสมาช่วยเหลือด้วย ในสภาพที่ผู้รู้ทางธรรมมีจำกัดอีกทั้งพระสงฆ์และฆราวาสห่างเหินต่อกัน ความร่วมมือกันระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาสเป็นแนวทางที่ควรส่งเสริมให้เกิดมีขึ้นในทุกระดับ นั่นหมายความว่าแม้ในหมู่ฆราวาสที่สามารถสอนธรรมกันเองได้ ก็ควรเปิดโอกาสให้พระมีส่วนร่วมในการสอนด้วย เพื่อเป็นการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างฆราวาสกับพระ หากไม่เกิดความรู้สึกเหินห่างจากพระมากขึ้น ข้อ